

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎีและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาเรื่อง ทูทางสังคมในการพัฒนาของชุมชนบ้านหินกอง หมู่ที่ 8 ตำบลหนองขาม อำเภอศรีราชา จังหวัดชลบุรี ผู้ศึกษาได้ทำการศึกษา ค้นคว้า แนวคิด ทฤษฎี และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้านี้ เพื่อใช้เป็นแนวทางและการอ้างอิง ซึ่งประกอบด้วย

1. แนวคิดทุนทางสังคม
2. แนวคิดเกี่ยวกับชุมชน และการพัฒนาชุมชน
3. แนวคิดชุมชนเข้มแข็ง
4. ผลการศึกษาที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดทุนทางสังคม

ความเป็นมาของทุนทางสังคม/กลไกการเกิดทุนทางสังคม

เนื่องจากคำว่า “ทุนทางสังคม” เป็นคำที่แปลมาจากคำว่า “Social Capital” ในภาษาอังกฤษ และสำหรับสังคมไทยกระแสการกล่าวถึงเรื่องทุนทางสังคมนี้ อาจกล่าวได้ว่า ได้รับอิทธิพลจากแนวความคิดของนักวิชาการตะวันตก รวมถึงการกล่าวถึงคำ ๆ นี้อย่างชัดเจน ก็เพิ่งจะปรากฏมีมาเมื่อไม่นานนี้เอง ดังนั้น การทำความเข้าใจถึงที่มาและความหมายขอคำว่า “ทุนทางสังคม” โดยเริ่มศึกษาจากแนวความคิดของนักวิชาการตะวันตกก่อนแล้วจึงศึกษาแนวความคิดของนักวิชาการไทยที่มีผลงานวิชาการโดดเด่น และสอดคล้องกับเรื่องทุนทางสังคมในบริบทของสังคมไทย จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างมากในการศึกษาทุนทางสังคม

คำว่า “ทุนทางสังคม” หรือ “Social Capital” นั้นได้ปรากฏขึ้นครั้งแรกในการอธิบายของ Lyda Judson Hanifan ใน Rural School Community Centres (อ้างถึงในวรวิทย์ โรมรัตนพันธ์, 2546) ซึ่งได้อธิบายถึงสิ่งต่าง ๆ ที่สามารถพบเห็นได้ในชีวิตประจำวันของคน อาทิสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการสร้างภาพลักษณ์ที่ดี (Good Will) การสร้างมิตรภาพ (Fellowship) ความเห็นอกเห็นใจ (Sympathy) และการติดต่อสัมพันธ์กันทางสังคม (Social Relationships) ระหว่างบุคคลหรือครอบครัวที่ทำให้เกิดหน่วยทางสังคมขึ้นมา Hanifan ได้กล่าวไว้ว่า การสร้างทุนทางสังคมขึ้นในชุมชนนั้น จะต้องมีการสะสมทุนก่อน กล่าวคือ คนใน

ชุมชนต้องสร้างมิตรภาพ และต้องเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าครอบครัว พร้อมทั้งต้องมีการติดต่อสัมพันธ์กับเพื่อนบ้านทุนทางสังคมจึงจะมีการสะสมขึ้นมา ซึ่งความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าวจะช่วยให้คนสามารถบรรลุถึงความต้องการทางสังคมตามที่ตนเองต้องการ และยังสามารถสนับสนุนให้ทุนทางสังคมเกิดศักยภาพที่เพียงพอต่อการปรับปรุงการดำเนินชีวิตของคนทั้งชุมชนให้ดีขึ้นได้ ในลักษณะนี้เมื่อว่าโดยภาพรวมแล้ว ชุมชนจะได้รับประโยชน์จากความร่วมมือของสมาชิกทุกคน ในขณะที่สมาชิกเองก็จะได้รับประโยชน์จากการคบหาสมาคมกันนั้น อันจะนำมาซึ่งมิตรภาพ ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และความเห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน (Hanifan, 1920)

ในเวลาต่อมา Pierre Bourdieu and James Coleman (อ้างถึงใน พิระ ลีวลม, 2543) ก็ให้ความสนใจทุนทางสังคมและเริ่มมีการศึกษาทุนทางสังคม โดยงานของ Pierre Bourdieu เริ่มในทศวรรษ 1970 ซึ่งเขาได้นิยามทุนทางสังคมว่าเป็นประโยชน์ (Benefit) และโอกาส (Opportunity) ที่เพิ่มขึ้นสู่ประชาชนที่เป็นสมาชิกในสังคมนั้น ในขณะที่ James Coleman ไม่ได้กำหนดแน่นอนว่า ทุนทางสังคมคืออะไร แต่มุ่งเป้าหมายไปที่การเกิดทรัพยากรรวมของบุคคลแต่ละคนจากพันธะ (ความผูกพัน) ทางสังคมร่วมกัน (Social Tie) และกำหนดให้ทุนทางสังคมนั้นแตกต่างจากทุนการเงิน (Financial Capital) และทุนทรัพยากรบุคคล (Human Capital) โดยที่ทุนทางสังคมนั้นจะแฝงอยู่ในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล (Interpersonal Relationships) ซึ่งมีลักษณะพิเศษที่ยากต่อการปรากฏให้เห็นเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนได้

ระยะต่อมา เมื่อนักวิชาการอาทิ Robert D. Putnam (1995) ได้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องประชาสังคม (Civic Society) พร้อมทั้งเขียนบทความเรื่อง “Bowling Alone” ในบทความนี้เขาได้กล่าวว่า ในช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา คนอเมริกันสนใจเรื่องทางสังคม(การเข้าร่วมกลุ่ม, การทำกิจกรรมร่วมกัน) หรือกิจกรรมทางสังคมน้อยลงมากเมื่อเปรียบเทียบกับอดีต ซึ่ง Putnam เห็นว่าเป็นเพราะสังคมอเมริกันนั้นขาดแคลนสิ่งที่เขาเรียกว่า “ทุนทางสังคม” การที่ Putnam กล่าวถึงการที่ชาวอเมริกันสนใจเรื่องทางสังคมน้อยลง และสรุปประเด็นเรื่องทุนทางสังคมได้ก่อให้เกิดความสนใจในเรื่องนี้อย่างกว้างขวางในหมู่นักวิชาการ นักพัฒนาและนักการเมือง ในสหรัฐอเมริกา ทั้งในเชิงเห็นด้วยและขัดแย้ง ทั้งในเชิงทฤษฎีและการปฏิบัติ ทำให้ประเด็นเรื่องทุนทางสังคมในปัจจุบันมีความหลากหลายเป็นอย่างมาก

นอกจากนั้น องค์การที่สำคัญระดับโลกดังเช่นธนาคารโลก หรือ World Bank ก็ได้มีการนำเอาคำว่าทุนทางสังคมไปใช้อย่างกว้างขวางในด้านเศรษฐกิจและการพัฒนาสังคม รวมทั้งการบริหารจัดการที่เป็นแนวทางการพัฒนาองค์กร จึงเป็นกระแสและเป็นสาเหตุสำคัญที่

ทำให้คำว่า “ทุนทางสังคม” หรือ “Social Capital” นั้นได้รับความสนใจและแพร่หลายไปมากยิ่งขึ้น

สำหรับคำว่าทุนทางสังคมที่ปรากฏในสังคมไทยระยะแรก ๆ นั้นยังไม่มีนิยามที่ชัดเจนมากพอ แต่ก็มีนักวิชาการที่ได้ศึกษาถึงโครงสร้างของสังคมไทยในแง่มุมต่าง ๆ และได้สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์บางประการของประชาชนในชุมชนของสังคมไทย ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องที่ใกล้เคียงสอดคล้องกับความหมายของคำว่าทุนทางสังคม โดยในระยะแรกนั้นเริ่มจากท่าน ปรีดี พนมยงค์ (อ้างถึงใน วรวิทย์ วัฒนพันธุ์, 2546) ผู้ที่ได้กล่าวถึงและให้ความสำคัญเป็นอย่างมากในเรื่องความสัมพันธ์ของประชาชนในชุมชน โดยท่านได้อธิบายไว้ในกฎหมายปกครองเกี่ยวกับลัทธิสหกรณ์ที่จัดตั้งขึ้นเป็นชุมชนขนาดย่อม ซึ่งมีรากฐานอยู่บนความช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันของสมาชิกในชุมชนโดยไม่ต้องมีการปกครองกันมาก ที่เรียกว่า “สามัคคีธรรม” นอกจากนั้น ปรีดี พนมยงค์ ยังได้เขียนหนังสือชื่อ “ความเป็นอนิจจังของสังคม” ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับประเพณีของชาวนาในเรื่องของการช่วยเหลือเกื้อกูล และร่วมมือร่วมใจกันในการทำนา เช่น การลงแขกไถนา ดำนา เกี่ยวข้าว เป็นต้น

ต่อมาในช่วงทศวรรษ 2520 ได้มี “สำนักวัฒนธรรมชุมชน” เกิดขึ้นมาในสังคมไทย โดยสำนักคิดนี้เริ่มมีข้อโต้แย้งทางความคิดกับรัฐบาล ได้วิพากษ์วิจารณ์แนวทางการพัฒนาประเทศว่า ตั้งให้สังคมไทยต้องพบประสบการณ์ที่ขัดแย้งกับคุณค่าของสังคม สำนักวัฒนธรรมชุมชนนี้สนับสนุนให้คนในท้องถิ่นได้หันกลับมาศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนของตนเองเพื่อสร้างจิตสำนึก และช่วยให้ตระหนักถึงคุณค่าวัฒนธรรมชุมชนของตนเอง และคุณค่าของส่วนรวม ถึงแม้ว่าแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนนี้จะไม่ได้กล่าวถึงคำว่าทุนทางสังคมโดยตรงแต่ก็ได้ให้ความสำคัญแก่คนให้คุณค่าและความสำคัญกับวัฒนธรรมที่ชุมชนมีอยู่

นักคิดแนววัฒนธรรมชุมชนที่สำคัญ และเป็นที่ยอมรับของสังคมไทยอย่างกว้างขวางท่านหนึ่ง คือ ประเวศ วะสี ท่านได้ผนวกเอาเรื่องของศาสนาพุทธและหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเข้ามาในแนวความคิดของท่านด้วย ซึ่งนอกจากสาระสำคัญที่เกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาที่สมบูรณ์ ที่จะต้องพัฒนาจิตใจควบคู่ไปกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อมแล้ว ท่านยังได้เสนอแนะให้ประชาชนรวมกลุ่มกันเป็นกลุ่มย่อย และเป็นเครือข่ายเพื่อช่วยเหลือ และสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนและสมาชิกในชุมชนเอง จึงอาจกล่าวได้ว่า แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่ได้มีการกล่าวถึงพร้อมทั้งให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ของบุคคล และการร่วมมือร่วมใจช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันของคนในชุมชน ที่มีมาก่อนแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม

ส่วนแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมนั้น เริ่มเป็นที่แพร่หลายมากขึ้นในปี 2540 สืบเนื่อง จากวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้น รัฐบาลและนักวิชาการทั้งหลายมีแนวคิดที่จะ แปรวิกฤตให้เป็นโอกาสในการกอบกู้เศรษฐกิจและสร้างรากฐานการพัฒนาที่ยั่งยืน จึงได้มี โครงการการลงทุนเพื่อสังคม (Social Investment Project หรือ SIP) (สำนักงานกองทุนเพื่อ สังคม, 2542) เกิดขึ้น ซึ่งประกอบด้วย 2 แนวทาง คือ แนวทางแรก จัดสรรให้กับโครงการที่มี ประสิทธิภาพของภาครัฐตามแผนงานโครงการที่มีอยู่แล้วซึ่งสามารถบรรเทาและแก้ไขปัญหาทาง เศรษฐกิจและสังคมได้ด้วยความเร็ว สำหรับแนวทางที่สอง กระทรวงการคลังมอบหมายให้ ธนาคารออมสินเป็นผู้บริหารจัดการกองทุน 2 กองทุน คือ กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Fund – SIF) หรือกองทุนชุมชน และกองทุนพัฒนาเมืองในภูมิภาค (Regional Urban Development Fund – RUDF) หรือกองทุนเมือง สำหรับกองทุนชุมชนนั้น จัดตั้งขึ้นเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนทั้งในชนบทและในเมือง เพื่อการฟื้นฟูวิกฤตสังคม และส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่การพึ่งตนเองในระยะยาว โดยให้การสนับสนุนงบประมาณแก่ กิจกรรมหรือโครงการที่เสนอโดยองค์กรท้องถิ่น ซึ่งได้แก่ องค์กรชุมชน เครือข่ายองค์กรชุมชน สถาบันในชุมชนคณะกรรมการหมู่บ้าน อบต. สุขาภิบาล และเทศบาล เป็นต้น ซึ่งกองทุน SIF นี้เอง ทำให้สังคมไทยได้หันกลับมามองคุณค่าที่เราเคยมีอยู่ ซึ่งเป็นทุนเดิม เป็นสิ่งที่มีอยู่ใน ตัวบุคคล เช่น ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเป็นชุมชน เป็นต้น และเป็นที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ เช่น ภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อ และ วัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน รวมทั้งสิ่งที่เป็นศักยภาพในการพัฒนาของชุมชน เช่น ผู้นำ กลุ่ม องค์กร เครือข่าย เป็นต้น ซึ่งสิ่งหรือคุณค่าเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมที่มีอยู่ แต่ได้ถูกละเลยและ มองข้ามไป

จะเห็นได้ว่า ในสังคมไทยคำว่า “ทุนทางสังคม” นั้นเพิ่งจะปรากฏและมีการ กล่าวถึงคำนี้อย่างชัดเจนเมื่อไม่นานมานี้เอง แต่หากจะพิจารณาถึงปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่แสดง ถึงความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเห็นอกเห็นใจกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน หรือความมีน้ำใจต่อกัน ของผู้คนในสังคมไทยแล้ว ก็พบว่าสิ่งที่เรียกว่า ทุนทางสังคมนั้น ได้มีปรากฏในสังคมไทยมาอย่าง ยาวนานมากเลยทีเดียวโดยมีวิวัฒนาการมาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับหลัก คำสอนของพระพุทธศาสนา และแนวคิดการพัฒนาในเชิงพุทธ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อวิกฤตการณ์ ทางเศรษฐกิจและสังคมเกิดขึ้นในสังคมไทย คำว่าทุนทางสังคมก็ถูกนำมาใช้อย่างกว้างขวางโดยมี ความหมายครอบคลุมไปในหลายบริบทหรือเกือบจะทั้งหมดของสังคมไทย

ความหมายและลักษณะของทุนทางสังคม

Robert D. Putnam (1993) ได้ให้คำนิยามทุนทางสังคมไว้ว่า คือ ลักษณะเด่นของกลไกองค์กรทางสังคม (Features of Social Organization) เช่น เครือข่าย (Networks) บรรทัดฐาน (Norms) และความไว้วางใจ (Trust) ที่จะช่วยให้เกิดความร่วมมือร่วมใจในผลประโยชน์ร่วมกัน (Facilitate Coordination and Cooperation For Mutual Benefit) (www.epn.org/prospect/13/13putn.html)

James Coleman ได้อธิบายว่า ทุนทางสังคม เป็นชุดของความสัมพันธ์ระหว่างคน (Set of Relationship among People) และเป็นความสัมพันธ์ที่มีผลมาจาก/อยู่บนพื้นฐานของความคาดหวังร่วมกัน (Common Set of Expectation) การมีค่านิยมร่วมกัน (Set of Shared Values) และความรู้สึกไว้วางใจระหว่างกัน (Sense of Trust among People)

Francis Fukuyama ได้อธิบายว่า ทุนทางสังคม เป็นชุดของค่านิยมที่ไม่เป็นทางการ (Set of Informal Values) หรือบรรทัดฐานที่มีร่วมกัน (Norms Shared) ระหว่างสมาชิกในกลุ่มซึ่งทำให้เกิดความร่วมมือระหว่างกัน อย่างไรก็ตาม การมีค่านิยมและบรรทัดฐานร่วมกันนั้น ก็ไม่ได้หมายความว่า สิ่งเหล่านี้จะเป็นทุนทางสังคมทั้งหมด เพราะว่าค่านิยมเหล่านั้นอาจจะเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องก็ได้ ดังนั้น ค่านิยมและบรรทัดฐานที่จะจัดว่าเป็นทุนทางสังคมได้นั้นต้องเป็นสิ่งที่สอดคล้องกับศีลธรรมความดีงาม (Virtues) ซึ่งประเด็นนี้ทำให้ความหมายของทุนทางสังคมมีความชัดเจนยิ่งขึ้นว่า จะต้องเป็นเรื่องที่สอดคล้องกับศีลธรรมอันดีงามเท่านั้น ถึงแม้ว่าความสัมพันธ์ของสมาชิกจะมีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความไว้วางใจกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีการมุ่งประโยชน์ร่วมกัน และเป็นความสัมพันธ์กันอย่างไม่เป็นทางการก็ตาม แต่ถ้าความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ไม่สอดคล้องกับศีลธรรมความดีงาม ก็ไม่ถือว่าเป็นเรื่องของทุนทางสังคม

เว็บไซต์ของเครือข่าย Civic Practice Network – CPN (พีระ ลีวลม, 2543) ได้ให้ความหมายของทุนทางสังคมไว้ว่า ทุนทางสังคม หมายถึง คลับบรรจุความไว้วางใจทางสังคม บรรทัดฐาน และเครือข่าย ที่ประชาชนสามารถเข้าถึงได้เพื่อแก้ไขปัญหาขั้นพื้นฐานของตน โดยใช้กลไกเครือข่ายของพันธะสัญญาประชาคม เช่น ความร่วมมือจากความเป็นเพื่อนบ้านกัน สโมสรกีฬาและองค์กรความร่วมมือ ซึ่งถือว่าเป็นรูปแบบที่สำคัญของทุนทางสังคม และสร้างความเหนียวแน่นในเครือข่ายของตนเอง

ธนาคารโลก หรือ World Bank ได้กำหนดให้ทุนทางสังคม คือ สถาบัน (Institutions) ความสัมพันธ์ (Relationships) และบรรทัดฐาน (Norms) ซึ่งมีลักษณะที่เป็นทั้ง

คุณภาพและปริมาณของการปฏิสัมพันธ์กันของผู้คนในสังคม โดยที่ทุนทางสังคมนั้นไม่ใช่จำนวนของสถาบัน/องค์กรที่มีอยู่ในสังคม แต่มันคือการที่เชื่อมสถาบัน/องค์กรเหล่านั้นเข้าด้วยกัน (The world Bank, 1999) นอกจากนี้ ธนาคารโลกยังมองเรื่องของทุนทางสังคมแบ่งออกเป็น 2 มุมมอง คือ มุมมองแคบและมุมมองกว้าง โดยมุมมองแคบจะมองความสัมพันธ์ในแนวราบ และมองในเชิงบวกเท่านั้น ในขณะที่ถ้ามองในมุมมองกว้างจะมองความสัมพันธ์ทั้งในแนวราบและแนวดิ่ง รวมทั้งมองในเชิงบวกและเชิงลบ

นอกจากนั้น New Hampshire Charitable Foundation ยังได้อธิบายไว้ว่า ทุนทางสังคมเป็นความสัมพันธ์ของสมาชิกที่มีความโยงใยระหว่างกัน (Web of Relationships) ทำให้เกิดความรู้สึกที่อยากจะติดต่อ/พบปะพูดคุยกัน (Sense of Connection) มีความรู้สึกเป็นเจ้าของ (Sense of Belonging) และเกิดความรู้สึกความเป็นชุมชน หรือว่าเป็นคนในชุมชนเดียวกัน (Sense of Community) โดยสิ่งดังกล่าวนี้อยู่บนพื้นฐานของความเคารพซึ่งกันและกัน (Mutual Respect) ความไว้วางใจกัน (Trust) และการต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน (Reciprocity) จึงอาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมเป็นเสมือนสิ่งที่เชื่อมโยงให้มีการติดต่อกัน (Bridge) ระหว่างคนที่มีความแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ อาทิ ศิพพรณ เชื้อชาติ อายุ หรือรายได้ ฯลฯ และยังสร้างความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น (Bond) ระหว่างคนที่อยู่ในชุมชนให้มีจิตร่วมเดียวกัน

สำหรับสังคมไทย ทุนทางสังคมได้มีนักวิชาการพูดถึงกันมากขึ้น ก็หลังจากเกิดวิกฤติเศรษฐกิจปี 2540 และหน่วยงานที่ทำให้คำว่าทุนทางสังคมแพร่หลายมากที่สุด ก็เห็นจะได้แก่ SIF หรือกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (2542) ที่มองว่า กองทุนชุมชนเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่งที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งซึ่งประกอบด้วย ฐานทรัพยากรธรรมชาติ และฐานวัฒนธรรม ความเอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ การหลอมใจหลอมความคิด และการผนึกกำลัง การสร้างทักษะในการจัดการร่วมกันและการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน นอกจากนั้นยังได้กล่าวเพิ่มเติมให้เห็นเป็นรูปธรรมอีกว่าทุนทางสังคมนั้นสามารถสร้างพลังอันเข้มแข็งให้ชุมชนได้ โดยทุนทางสังคมที่ออกมาต้องประกอบด้วยสิ่งเหล่านี้คือ ชุมชนมีสิ่งยึดเหนี่ยวทางใจ มีวัฒนธรรมผูกพันแนบแน่นกับวิถีชีวิต สังคมไทยช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ชุมชนเข้มแข็งด้วยทรัพยากรบุคคล และมีภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สั่งสมมายาวนาน (ชุมชนเข้มแข็งคือพลังกอบกู้สังคมไทย)

อเนก นาคะบุตร ผู้อำนวยการสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (Social Fund Office) ได้กล่าวไว้ว่า ทุนทางสังคมเป็นคุณค่าเดิมที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย และสามารถก่อให้เกิดพลังที่จะขับเคลื่อนชุมชนได้ โดยที่ทุนทางสังคมนั้นจะช่วยให้ชุมชนมีความเท่าทันต่อปัญหา และ

สามารถจัดการกับปัญหาของชุมชนได้เอง ซึ่งพลังที่ทำให้เกิดสิ่งเหล่านี้ได้ก็คือพลังแห่งปัญญา หรือความรู้ซึ่งจะช่วยให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้จริงและยั่งยืน

ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม ได้อธิบายว่า ทูทางสังคมถือว่าเป็นนามธรรม หมายถึง ความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่น ความสามัคคี การรวมพลัง การมีองค์กร มีหน่วยที่จะจัดการ จัดระบบต่าง ๆ ในชุมชน มีศิลปวัฒนธรรม มีจิตรวมใจ มีศีลธรรม มีความสมัครสมานรักใคร่ กลมเกลียวกันสิ่งเหล่านี้เรียกว่า ทูทางสังคม ซึ่งจะเป็นพื้นฐานของท้องถิ่นและชุมชนให้เกิดการพัฒนาที่เข้มแข็งอย่างจริงจังและยั่งยืน

ประเวศ วะสี (2542) ได้ให้ความหมายทูทางสังคมไว้ว่า ทูทางสังคม หมายถึง การที่คนมารวมกัน เอาความดีมารวมกัน และเอาความรู้มารวมกัน ซึ่งทูทางสังคมนี้จะเป็น พลังทางสังคมในการแก้ปัญหาของสังคมได้

อมรา พงศาพิชญ์ (2543, น. 34-50) ได้ให้ความหมายทูทางสังคมไว้ว่า ทูทางสังคมคือ ความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในแนวราบและแนวตั้ง ระหว่างบุคคล สถาบัน และ/หรือ องค์กรต่าง ๆ ทั้งในรูปปัจเจก กลุ่ม และเครือข่าย ทั้งนี้ ค่านิยม บรรทัดฐานที่สังคมยึดถือซึ่งมี ผลต่อวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน และประชาสังคม นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงทูทางสังคมโดยเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ที่มีค่านิยมในการตอบแทนบุญคุณ ซึ่งเป็นการแลกเปลี่ยนแบบไม่เท่าเทียมกัน รวมทั้งการมีเครือข่ายการตอบแทนและใช้ประโยชน์ร่วมกัน และได้กล่าวถึงการนำแนวคิดเรื่องทูทางสังคมไปขยายใช้กับงานพัฒนาในปัจจุบัน

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (อ้างถึงใน อภรณ์ จันทรสมวงศ์, บรรณานิการ, 2544) กล่าวถึงทูทางสังคมไว้ว่า ทูทางสังคม คือ วิธีคิด และระบบความรู้ในการจัดการวิถีของความ เป็นชุมชน เช่นการจัดการทรัพยากร การจัดระบบความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ หรือมนุษย์กับสิ่งเหนือ ธรรมชาติ ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยวิธีคิดเชิงซ้อนและเกี่ยวข้องกับเรื่องระบบความรู้/ภูมิปัญญา อีกทั้งต้องอาศัยกฎเกณฑ์กำกับการใช้ความรู้นั้น ซึ่งอาจเป็นในรูปของจารีต กฎหมาย หรือ กฎเกณฑ์ทางสังคมพร้อมกันนั้นก็ต้องมีองค์กรที่เข้ามาทำหน้าที่จัดการเรื่องนั้น ๆ เช่น การใช้ ทรัพยากรต่าง ๆ การจัดการทุน เป็นต้น

มิติสำคัญประการหนึ่งที่เป็นเสมือนทูทางสังคมเดิมของสังคมไทย ซึ่งอาจจะเป็น จุดเชื่อมต่อที่ดีในการนำไปประยุกต์ใช้ในความหมายใหม่ ๆ หลายเรื่อง คือ มิติทางวัฒนธรรม ซึ่งในงานหลายเรื่องพบว่า มิติทางวัฒนธรรมนั้นเป็นสิ่งที่ชุมชนพยายามจะรื้อฟื้นขึ้นมาเพราะมีนัย ยะสำคัญทางสังคม เพื่อประโยชน์ของชุมชนเอง ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของการปลูกจิตสำนึก หรือ

รักษาลำเนาของชุมชน/เครือข่ายของชุมชนที่ต้องสัมพันธ์กันในการดำรงชีวิต และมักเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากรที่ชุมชนต้องอิงอาศัย ไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำ ลำคลอง ป่าต้นน้ำ ทะเล โดยเราจะเห็นมิติของความสัมพันธ์ตรงนี้ผ่านงานบุญ ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่เตือนให้รู้ว่าชีวิตเราที่อยู่มาได้ ก็เพราะลำเนาในคุณค่าเหล่านี้ของทรัพยากรและร่วมกันรักษา อีกทั้งยังมีความหมายในแง่ที่เป็นการยืนยันในคุณค่าหรือกฎเกณฑ์ทางสังคมบางอย่าง เช่น กฎเกณฑ์ข้อห้ามเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรที่เป็นของส่วนรวม เป็นต้น

ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2543) ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมไว้ว่า สังคมไทยในปัจจุบันเป็น “สังคมหลังยุครัฐธรรมนูญ” (Post-Constitution) ที่รัฐธรรมนูญมีความหมายและความสำคัญมากเหลือเกิน จนได้แปรสภาพกลายเป็นทุนทางสังคมไปแล้ว ความเป็นทุนทางสังคมของรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 มีผลทำให้รัฐบาลที่ได้อำนาจจากการใช้รัฐธรรมนูญฉบับนี้ มีทุนทางสังคมที่รัฐบาลเผด็จการทหาร (รวมถึงรัฐบาลชุดอื่น ๆ) ไม่มี นั่นคือ ความชอบธรรม ซึ่งรัฐบาลจะสามารถใช้ทุนทางสังคมนี้ได้ดีโดยการสร้างมูลค่าเพิ่มให้แก่ความชอบธรรมได้ ก็ต่อเมื่อรัฐบาลไม่ทำการปกครองในความหมายดั้งเดิม แต่ต้องจัดการบ้านเมืองอย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้น ความชอบธรรมจึงเป็นทุนทางสังคม ส่วนประสิทธิภาพนั้นเป็นปัจจัยเกื้อหนุนการสะสมและการเพิ่มทุนทางสังคมนอกจากนี้ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ยังได้กล่าวเพิ่มเติมอีกว่ายุคหลังรัฐธรรมนูญนั้นส่งผลต่อสังคมไทยโดยรวม กล่าวคือ ทำให้สังคมไทยหันกลับมาทบทวนและให้ความสนใจต่อทุนทางสังคมมากยิ่งขึ้นโดยเน้นการฟื้นฟู รักษา ใช้ประโยชน์ และสร้างเสริมเพิ่มทุนทุนทางสังคม อันได้แก่ ทุนมนุษย์ทุนทางสถาบัน (ครอบครัว, โรงเรียน, สมาคม, องค์กรอาสาสมัคร, องค์กรชุมชนต่าง ๆ) และทุนทางวัฒนธรรม

สำนักพัฒนาสังคมและคุณภาพชีวิต ได้ให้ความหมายและกล่าวถึงทุนทางสังคมในการประชุมระดมความคิด เรื่องการพัฒนาทุนทางสังคม ณ ห้องประชุมเดชสนิทวงศ์ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติไว้ว่า ทุนทางสังคม คือ ผลรวมของสิ่งดีงามที่มีในสังคม อันเกิดจากการสั่งสม ต่อยอด รวมทั้งการรวมตัวของที่มีคุณภาพ เพื่อสร้างประโยชน์ส่วนรวมบนพื้นฐานความไว้วางใจ เชื่อใจ สายใยผูกพันและวัฒนธรรมที่ดีงาม ซึ่งหากนำมาพัฒนาและใช้ประโยชน์อย่างเหมาะสมแล้ว จะเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาประเทศชาติ และสังคมให้เกิดความสมดุลและยั่งยืน สำหรับองค์ประกอบของทุนทางสังคมนั้นควรประกอบด้วย

1. ทุนมนุษย์ ที่มีคุณภาพ มีความรู้ สติปัญญาและทักษะ มีคุณธรรม มีวินัย และความรับผิดชอบ มีทัศนคติที่ดีในการทำงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีการรวมกลุ่ม และสร้างเครือข่ายเพื่อสร้างทำประโยชน์ให้ส่วนรวม

2. ทุนที่เป็นสถาบัน ได้แก่ สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา ศาสนา การเมือง รวมทั้งองค์กรที่ต้งขึ้นมา เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรชุมชน สมาคมวิชาชีพ ฯลฯ

3. ทุนทางปัญญาและวัฒนธรรม ครอบคลุมถึงระบบคุณค่า เช่น คุณธรรม วินัย จิตสำนึกสาธารณะ วัฒนธรรมไทยและภูมิปัญญาท้องถิ่น แหล่งประวัติศาสตร์ โบราณคดี ฯลฯ

จากความหมายที่มีผู้ให้นิยามไว้หลากหลายในเรื่องทุนทางสังคมนั้น ได้ประมวลภาพรวมความหมายที่นำมาใช้ในการศึกษาวิจัย โดยให้นิยามความหมายของทุนทางสังคมคือ ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชน เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ที่แสดงออกมาในลักษณะของความไว้วางใจกัน ความเชื่อถือกัน มีความเอื้ออาทรต่อกันของชุมชน

ส่วนสถานบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (2542) มองรูปแบบของทุนทางสังคมที่มีอยู่หลากหลายในสังคมไทยดังนี้

1. วัฒนธรรมชุมชน ซึ่งได้ถือว่าเป็นสิ่งที่ผูกพันแนบแน่นกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน นั้นเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิด การมองโลก ความเชื่อ และจิตสำนึกที่สัมพันธ์กับบุคคลในระดับปัจเจกบุคคลชนเผ่าและเชื้อชาติ ได้แก่ ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรมและประเพณีต่าง ๆ ตามแต่ละเชื้อชาติ เช่น การถือศีลอดของชาวมุสลิม หรือประเพณีกินเจของชาวจีน ที่ช่วยให้คนตั้งอยู่ในศีลธรรมและดำเนินชีวิตอย่างสมณะ ในบางพื้นที่ที่มีความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มีส่วนช่วยรักษาทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้และแหล่งน้ำไว้ได้อย่างสมบูรณ์

2. กฎจารีตประเพณี อันเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น ที่หล่อหลอมมาจากประสบการณ์ของรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง เป็นสำนึกร่วมของคนในชุมชนที่มุ่งสร้างระบบขึ้นมา เพื่อดูแลควบคุมชุมชนให้ดำเนินชีวิตไปตามระบบคุณค่าและระบบคิดของคนในชุมชนนั้น ๆ

3. ภูมิปัญญาท้องถิ่น และกระบวนการเรียนรู้ ที่ชุมชนสั่งสมมา เช่น ภูมิปัญญาทางด้านเกษตรกรรม การแพทย์พื้นบ้าน ศิลปหัตถกรรมและการดูแลทรัพยากรธรรมชาติ องค์ความรู้เหล่านี้กลั่นกรองจากประสบการณ์ที่ละเอียดลึกซึ้งและแนบแน่นกับธรรมชาติอย่างแยกไม่ออก

4. ระบบกรรมสิทธิ์ และการจัดสรรทรัพยากรของชุมชน อันได้แก่ ทรัพยากรธรรมชาติ โบราณวัตถุ ซึ่งเป็นมรดกทอด จากปู่ ย่า ตา ทวด คนรุ่นหลังมีหน้าที่ต้องปกป้อง รักษา ทะนุบำรุง ทั้งแหล่งน้ำ ฝืนป่า ฝืนดิน แร่ธาตุที่เกี่ยวกับวิถีแห่งการดำรงชีพของชุมชน

เกษตรกรรม ส่วนโบราณสถาน โบราณวัตถุ นั้น มีความหมายในด้านจิตใจที่สำนึกผูกพัน ในเชิงประวัติศาสตร์ของชนชาติมากกว่าในความหมายในเชิงธุรกิจ

5. ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีลักษณะของระบบครอบครัว เครือญาติ มีความเอื้อเพื่อเผื่อแผ่กัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกันในยามตกทุกข์ได้ยาก เช่น ระบบเอื้อมือเอื้อแรงกัน การลงแขกเกี่ยวข้าว การผูกเสี่ยวในภาคอีสานและใต้ ความสัมพันธ์อันอบอุ่นนี้ จะเป็นโครงสร้างอันสำคัญที่จะยึดโยงชุมชนไว้ให้เข้มแข็งไม่แตกสลายโดยง่าย

6. ทรัพยากรบุคคล ซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการสร้างเสริมชุมชนให้เข้มแข็ง แบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่หนึ่ง ผู้นำชาวบ้าน พระ ผู้อาวุโส ผู้นำเกษตรกรรม ปราชญ์ชาวบ้าน เหล่านี้มีความสำคัญในกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้าน การเสริมสร้างภูมิปัญญาท้องถิ่นและการพึ่งตนเอง อันเป็นเงื่อนไขของความเข้มแข็งของชุมชน ส่วนกลุ่มที่สอง กลุ่มองค์กรชุมชนที่ดำเนินการสาธารณะ เป็นกลุ่มที่รวมตัวกันเป็น กลุ่มความคิด กลุ่มอาชีพ กลุ่มศาสนา เพื่อทำกิจกรรมอันเกิดประโยชน์แก่ชุมชน เช่น กลุ่มแม่บ้านทอดผ้า กลุ่มเยาวชนต้านยาเสพติด คณะกรรมการรักษาดินน้ำ องค์กรพัฒนาเอกชนเหล่านี้ ถือเป็นกลุ่มในภาคประชาคมที่สามารถขยายเครือข่ายให้กว้างขวาง และเข้มแข็งต่อไป

นอกจากนั้น ประเวศ วะสี ยังได้กล่าวถึงทุนทางสังคม และรูปแบบทุนทางสังคมของสังคมไทยไว้ว่า แท้ที่จริงสังคมไทยมีทุนทางสังคมอยู่มากมาย วัดนั้นถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่สังคมไทยมีอยู่กว่า 30,000 แห่ง แต่ถ้าคนไทยมีมุมมองที่แคบซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวิกฤติการณ์ทางปัญญา เห็นทุนแต่ที่เป็นเงินเท่านั้น คิดว่าทุนคือเงิน ถ้าเราไม่มีเงิน เราทำอะไรไม่ได้ ซึ่งในความเป็นจริง เรายังมีทุนในรูปอื่น ๆ อีกมากมาย และวัดก็เป็นทุนทางสังคมที่ใหญ่หือมาที่เราที่มีอยู่และสมควรจะได้รับประโยชน์จากวัดอย่างน้อยก็ถึง 7 ประการด้วยกัน คือ

ประการที่ 1 ทุนทางปัญญา ซึ่งเป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากมหาบุรุษ คือ พระพุทธเจ้า ที่ได้สร้างไว้ให้เราได้รับทราบ ว่า ชีวิตคืออะไร โลกเป็นอย่างไรและมนุษย์ควรทำอย่างไร นั่นเป็นสุดยอดปัญญาที่สร้างขึ้นโดยมหาบุรุษซึ่งใหญ่กว่านักเศรษฐศาสตร์ลัทธิสำนักนั้นสำนักนี้ ที่ได้รับรางวัลโนเบลต่าง ๆ มากมาย

ประการที่ 2 ทุนทางศรัทธา ศรัทธาเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ยากมาก ดังจะเห็นได้ว่าขณะนี้คนไทยไม่มีใครเชื่อใคร นักการเมืองไม่มีใครเชื่อ ข้าราชการไม่มีใครเชื่อ ไม่มีใครมีศรัทธาในใครทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ศรัทธาจึงเป็นเรื่องที่สร้างได้ยากแต่เมื่อเกิดขึ้นมันจะเป็นทุนเราควรจัดกิจกรรมต่าง ๆ ในวัดให้มีความหมายหลากหลาย ถ้าเป็นไปได้จัดให้มีกลุ่มพบปะกันทุกวัน อาจจะคุยกันเรื่องธรรมะ เรื่องผู้สูงอายุ เรื่องบทบาทสตรี เรื่องสิ่งแวดล้อม เรื่องวัฒนธรรมเรื่อง

สุขภาพ หรืออาจคุยกันเรื่องเศรษฐกิจพอเพียงที่ยิ่งใหญ่ คนไทยนั้นยังมีศรัทธาในวัด ในพระพุทธรูปศาสนาอยู่ ถึงแม้จะเสื่อมไป ก็ฟื้นได้ไม่ยาก เพราะยังมีต้นทุนเดิมที่ใหญ่มาก

ประการที่ 3 ทูทางวัดถุ วัดนั้นมีบริเวณ มีพื้นที่ มีอาคาร สถานที่ต่าง ๆ มากมายซึ่งเป็นสิ่งที่สามารถนำมาทำให้เกิดเป็นประโยชน์ได้มาก

ประการที่ 4 ทูทางบุคลากร ถ้านับเฉพาะพระภิกษุและสามเณร ยังไม่นับพุทธศาสนิกชนที่เป็นฆราวาส ทั้งหมดมีกว่า 300,000 รูป ซึ่งเป็นทูทางบุคลากรที่ยิ่งใหญ่และมีคุณภาพ ถ้าไปมองคุณภาพว่าได้ดอกเตอร์ ได้ใบปริญญาหรือเปล่า ก็จะมีมองไปอีกด้านหนึ่ง แต่อย่างน้อยบุคลากรที่เป็นพระภิกษุ เป็นสามเณรนี้คงไม่โกงเท่าพวกดอกเตอร์ นักธุรกิจ ข้าราชการต่าง ๆ คงจะมีการโกงบ้าง แต่การโกงแบบชาวบ้านก็ยังถือว่าน้อยกว่าพวกดอกเตอร์ซึ่งโกงกันที่เป็นหมื่นเป็นแสนล้าน จะเห็นว่าถ้าขาดความซื่อสัตย์สุจริตแล้วเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องเงินทองที่เดินทางด้วยความเร็วของแสง มันอันตรายมาก ที่นี้มาดูบุคลากรทางพระภิกษุสามเณร ท่านมีศีล มีคุณธรรมการทำไม่ดีคงน้อยกว่าอยู่มาก เพราะฉะนั้น ท่านยังคงเป็นบุคลากรที่มีคุณภาพในความซื่อสัตย์สุจริต

ประการที่ 5 ทูทางการเงิน วัดเป็นที่เคลื่อนย้ายเงินทองให้เป็นประโยชน์กับสังคม พระ-ธรรมปิฎก ใช้คำว่าเป็นไถ่เกลียดในสังคม สังคมซึ่งมีคนรวยคนจนอยู่ ให้วัดเป็นผู้ช่วยเหลือช่วยหมุนเวียนทรัพยากรให้เป็นประโยชน์ต่อคนที่ม้น้อยมาแต่ไหนแต่ไรแล้ว ก็พอมีบ้างที่พระเรียไรจากชาวบ้านเพื่อไปช่วยคนที่ม้น้อยมาอย่างที่เราเห็นอยู่ แต่จริง ๆ แล้วในอุดมคติเรายึดปฏิบัติกันมานั้น วัดเป็นที่เกลียดทรัพยากร เพราะคนคิดถึงคุณของพระพุทธรูปเจ้า คิดถึงความดีของพระสงฆ์ คิดถึงการได้บุญ

ประการที่ 6 ทูทางจิตวิญญาณ จิตวิญญาณเป็นสิ่งที่มนุษย์ขาดไม่ได้ เป็นมิติหนึ่งของมนุษย์ซึ่งต่างจากสัตว์ สัตว์มีจิต แต่มนุษย์เลยไปอีกคือมีจิตวิญญาณ ซึ่งหมายถึงคุณค่า หมายถึงความดีต่าง ๆ และเห็นได้ชัดเจนว่ามนุษย์นั้นขาดมิติทางจิตวิญญาณไม่ได้ ถ้าขาดไป ความเป็นมนุษย์ก็จะเป็นไม่สมบูรณ์ ทำให้ต้องไปแสวงหาสิ่งข้างนอกเพิ่มเติม หากความฟุ้งเฟ้อฟุ้งเฟ้อต่าง ๆ มาเติม กลายเป็นโรคชนิดหนึ่งคือโรคที่ขาดความสมบูรณ์ในตัวเอง เพราะฉะนั้น วัดจึงมีมิติทางจิต-วิญญาณซึ่งจะหาได้จากสัญลักษณ์ จากคำสอน และจากการปฏิบัติต่าง ๆ

ประการที่ 7 ทูทางวัฒนธรรม วัฒนธรรมเป็นเรื่องที่สำคัญ เพราะวัฒนธรรมคือวิถีชีวิตของกลุ่มชนใดกลุ่มชนหนึ่ง ซึ่งถือว่าเป็นทั้งหมดของการดำรงชีวิตร่วมกัน มีความเชื่อมั่นต่อกันมีคุณค่าร่วมกัน มีการปฏิบัติร่วมกัน กล่าวคือ ทั้งหมดต้องเชื่อมโยงกันเป็นบูรณาการ ตรงนี้คือ

วัฒนธรรม วัดนั้นแต่โบราณมา เป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงเรื่องทั้งหมดในวิถีชีวิต ทั้ง เศรษฐกิจ จิตใจ สังคม สิ่งแวดล้อม สุขภาพ และการเรียนรู้ทั้งหมด นั่นคือบทบาทของวัดที่มี มาและถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่ยิ่งใหญ่ของสังคมไทย

จากการศึกษารูปแบบทุนทางสังคมที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า รูปแบบทุนทางสังคมที่มี อยู่ก็คือสิ่งที่มีอยู่ในชุมชน ที่มีอยู่ในลักษณะต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของจิตวิญญาณ ระบบคุณค่า การสำนึกรักท้องถิ่น ความภาคภูมิใจที่มีต่อถิ่นฐานบ้านเกิด วัฒนธรรมชุมชน ภูมิปัญญา กฎ จารีตประเพณี ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ระบบกรรมสิทธิ์ ทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรมนุษย์/ทรัพยากรบุคคล การจัดการกองทุนต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมทั้งสิ้น ใน การศึกษาครั้งนี้รูปแบบทุนทางสังคมที่จะนำมาใช้ ก็จะมองในลักษณะของความสัมพันธ์ของคนใน ชุมชนเป็นหลัก โดยมองรูปแบบของทุนทางสังคมในรูปแบบที่กล่าวมา นำมาใช้เป็นแนวทาง การศึกษากระบวนการทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชน ผ่านการดำเนินชีวิตและการทำกิจกรรมที่ทำให้ เกิดการพัฒนาชุมชน และหมู่บ้าน

กลไกการเกิดทุนทางสังคม

กลไกการเกิดทุนทางสังคมนั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นกลไกเชิงวัฒนธรรม โดยมี องค์ประกอบที่เป็นกระบวนการดังต่อไปนี้

1. การเกิดขึ้นของเครือข่ายที่มีบรรทัดฐานที่แข็งแกร่งในสัญญาประชาคมที่ใช้เป็น หลักในการช่วยเหลือกัน แล้วก็เกิดสภาพของคลังแห่งไมตรีจิต(Favor Bank) ตัวอย่างเช่น ใน สังคมเกษตรกรรม ก็เกิดสภาพหรือลักษณะของ Favor Bank อันเป็นลักษณะหนึ่งที่มีมานานใน สังคมเกษตรกรรมทุกแห่งในโลก นั่นก็คือการช่วยเหลือกันในลักษณะประเพณีการ “ลงแขก” เป็น ต้น ซึ่งความไว้วางใจกัน (Trust) จะเป็นสิ่งที่อำนวยความสะดวกให้กลไกนี้ดำเนินไปโดยสะดวก และ กลายเป็นส่วนหนึ่งของรูปแบบการดำรงชีวิตในสังคม (Social Life)

2. เครือข่ายของสัญญาประชาคมที่เกิดขึ้น จะนำไปสู่ความร่วมมือ, การสื่อสาร และการกระจายข้อมูลข่าวสารสู่ผู้อื่น ที่เน้นความไว้วางใจกัน ซึ่งจะมีกลไกต่าง ๆ ในสังคมที่ สลับซับซ้อนในการพิสูจน์ความไว้วางใจดังกล่าว จึงเป็นการง่ายที่จะเกิดความร่วมมือกันด้วย กระบวนการที่เคยเกิดมาแล้ว (Repeat Play) และจะถูกฝัง หรือผนวกเป็นส่วนหนึ่งของ ปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (Social Interactions)

3. สุดท้ายแล้ว รูปแบบความร่วมมือต่าง ๆ จะเปรียบเสมือนรูปแบบทางวัฒนธรรม สำเร็จรูป (Cultural Template) ที่ผ่านการเรียนรู้ถูกฝึก ที่แพร่กระจายให้พลเมืองสำหรับความร่วมมือในอนาคตในลักษณะเครือข่าย ซึ่งก็คือกลายมาเป็นรูปแบบทางประเพณี (Tradition)

กรอบความคิด/กระบวนการทุนทางสังคม

จากความหมายและรูปแบบของทุนทางสังคมที่ศึกษามานั้น วรุณี โรมรัตนพันธ์ (2548, น. 82-83) กล่าวว่าทุนทางสังคมประกอบด้วย “ระบบคิดและวิธีปฏิบัติ” ซึ่งนำไปสู่กระบวนการสร้างทุนทางสังคม โดยกรอบคิดของทุนทางสังคมนี้ จะทำให้การศึกษาเรื่องกระบวนการทุนทางสังคมมีความชัดเจนยิ่งขึ้นดังนี้

1. เพื่อเป็นการจัดระบบความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นหมวดหมู่ ที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้นจากที่เคยหลากหลายมีทั้งรูปธรรมและนามธรรม การพิจารณาทุนทางสังคมในมิติที่เป็นกระบวนการ จะทำให้อธิบายสามารถครอบคลุมความหมายของทุนทางสังคมได้

2. เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นในการบูรณาการความหมาย และแนวความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่ยังอยู่อย่างกระจัดกระจายให้มีจุดร่วมในการอธิบาย

3. เพื่อจัดระบบความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคม ให้เป็นหมวดหมู่ในรูปของ กระบวนการบูรณาการความหมาย และแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นระบบเดียวกัน วรุณี โรมรัตนพันธ์ (2548, น. 84-85) ได้นำกรอบความคิดของทุนทางสังคมใช้ในการศึกษากระบวนการทุนทางสังคม โดยได้แบ่งกรอบคิดการศึกษาทุนทางสังคมในรูปของกระบวนการ แบ่งออกเป็น 2 ส่วน มีดังนี้

ส่วนที่ 1 ส่วนที่เป็นกระบวนการทุนทางสังคม

1. ส่วนที่เป็นระบบคิด จะเป็นส่วนที่เป็นนามธรรมสูง ระบบคิดดังกล่าวจะมีมาแต่ดั้งเดิม อันได้แก่ ความเชื่อ ค่านิยม ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ที่ปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร สถาบันหรือชุมชนได้สืบทอดมาจากบรรพชนในอดีต นอกจากนั้นระบบคิดอดีตส่วนหนึ่งอาจมาจาก สิ่งที่ได้เรียนรู้ในปัจจุบัน ซึ่งก็รวมทั้งความเชื่อ ศรัทธา ค่านิยม หรือธรรมเนียมปฏิบัติแบบใหม่ สำหรับสาระที่อยู่ในระบบคิดดังกล่าวได้แก่ ระบบคิดที่เกิดจากค่านิยมที่มีการเอื้ออาทรต่อกัน มีการต่างตอบแทนกัน มีความไว้วางใจจะหวางกัน มีความสามัคคีกัน ฯลฯ เป็นต้น

2. ส่วนที่เป็นวิธีปฏิบัติ จะเป็นส่วนที่มีความสัมพันธ์กับส่วนที่เป็นระบบคิดนั้นหมายความว่า เมื่อปัจเจก กลุ่ม องค์กร สถาบันหรือชุมชน มีระบบคิดเกี่ยวกับค่านิยมในการ

ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ระบบคิดดังกล่าวก็จะส่งผลให้ สมาชิกมีการปฏิบัติต่อกันด้วยความเอื้ออาทร และมีความร่วมมือกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นต้น

3. ส่วนที่เป็นผลลัพธ์ จะเป็นส่วนที่เกิดจากผลของการที่สมาชิก มีระบบคิดและวิธีการ ปฏิบัติอย่างไร ซึ่งผลลัพธ์ดังกล่าว อาจอยู่ในรูปของทรัพยากรที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมหรือเป็น ทุนในรูปแบบต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม อาทิ ทุนที่เป็นตัวเงิน (ทุนในรูปแบบกองทุน ชุมชน) ทุนมนุษย์ (แรงงานที่มีการลงแขกเอาแรงช่วยเหลือกัน) ทุนทรัพยากรธรรมชาติ (มีป่าไม้ที่เป็น ป่าของชุมชน) ทุนภูมิปัญญา (ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาของชุมชน) โดยมีทรัพยากรหรือทุน ต่าง ๆ เหล่านี้เป็นของชุมชนหรือของสาธารณะที่สมาชิกในชุมชนสามารถเข้าถึงและมาใช้ ประโยชน์ได้

ส่วนที่ 2 ส่วนที่เป็นปัจจัยแวดล้อมของกระบวนการ

ส่วนที่เป็นปัจจัยแวดล้อมของกระบวนการได้แก่ ปัจจัยภายนอกต่าง ๆ ที่เป็นทั้ง รูปธรรม (เงินทุนจากภายนอก เครื่องมือที่ได้รับความช่วยเหลือจากภายนอก บุคลากรหรือนักวิชาการภายนอก)รวมทั้งผลที่เกิดจากระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การปกครอง วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยีจากภายนอก ที่มีผลกระทบต่อระบบความคิด และวิธีปฏิบัติภายใน กลุ่มองค์กร สถาบัน และชุมชน

จากความเป็นมา ความหมาย รูปแบบ และกระบวนการทุนทางสังคมที่กล่าวมาทำให้ทราบว่า ทุนทางสังคม คือ พลังต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชุมชน เป็นทุนเดิมของชุมชนที่สามารถนำมา ช่วยแก้ปัญหาวิกฤตการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน ได้รับการบรรเทาเบาบางลงได้ ซึ่งเป็นการหัน มามองคุณค่าที่มีอยู่ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรมนุษย์ ที่มีจิตวิญญาณของความรักและความ เป็นชุมชนแฝงอยู่ เป็นองค์ประกอบที่มีอยู่ในตัวบุคคล เป็นจิตสำนึก เป็นความสามารถที่แสดง ออกมา องค์ประกอบทางภูมิปัญญาที่มีการสั่งสมมานาน และถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นด้วยการเรียนรู้ ของชุมชน องค์ประกอบทางทรัพยากรธรรมชาติ ที่ช่วยหนุนให้องค์ประกอบด้านต่าง ๆ มีศักยภาพ ในการใช้งาน ซึ่งทั้งหมดทั้งมวลของทุนทางสังคมก็คือ “กระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคมจาก สำนวนราก”

ในการศึกษากระบวนการทุนทางสังคมที่ทำให้เกิดการพัฒนานี้ ผู้ศึกษามุ่งที่จะ ศึกษากระบวนการทุนทางสังคมที่มีการใช้ทุนทางสังคมในการพัฒนา ตั้งแต่เริ่มต้นความคิดของการ มองเห็นปัญหาร่วมกัน ร่วมคิดและร่วมกันดำเนินการแก้ไขปัญหาร่วมกัน จนถึงผลสำเร็จที่ได้ ดำเนินการกิจกรรมต่าง ๆ การวิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมในการศึกษานี้ จะอาศัย กรอบคิด และกระบวนการทุนทางสังคมที่ได้กล่าวมาแล้วเป็นกรอบของการศึกษากระบวนการ ซึ่ง

การวิเคราะห์กระบวนการก็เริ่มการวิเคราะห์ตั้งแต่ระดับปัจเจกชน เพื่อศึกษาให้เห็นถึงระบบคิด และวิถีปฏิบัติของคนในชุมชน นอกจากนี้แล้ว ก็จะมีระดับของกลุ่มเป้าหมายนั้น มีลักษณะใด วิเคราะห์ความเชื่อมโยงของความเกี่ยวพันระหว่างวิธีคิดกับวิถีปฏิบัติของปัจเจกชนและกลุ่มเป้าหมาย

แนวความคิดเกี่ยวกับชุมชน และความเป็นชุมชน

“ชุมชน” เป็นคำที่บัญญัติใช้ในภาษาไทยอย่างเป็นทางการ เมื่อไม่นานมานี้ จะเห็นได้จากไม่ได้บัญญัติไว้ในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493 เพิ่งบัญญัติไว้ในพจนานุกรมครั้งแรกใน พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 (สนธยา พลศรี, 2545, น. 20) ดังนั้น คำว่า “ชุมชน” ไม่ใช่คำที่ใช้เรียกหน่วยทางสังคมที่มีมาตั้งแต่ดั้งเดิมในสังคมไทย จากการศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีในส่วนที่เป็นลายลักษณ์อักษร เช่น ศิลาจารึก พงศาวดาร กฎหมายตราสามดวง รวมถึงตราสารต่าง ๆ ที่เขียนขึ้นได้ต่อกันระหว่างศูนย์กลางของรัฐในกรุงเทพฯกับบรรดาหัวเมืองในมณฑลภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในสมัยรัตนโกสินทร์จนถึงรัฐสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 7) ไม่พบว่ามีการใช้คำว่า “ชุมชน” ในการเรียกหน่วยทางสังคมที่มีความหมายเดียวกับชุมชน แต่ได้พบการใช้คำว่า บ้าน ถาน บาง กว๊าน และตำบล ในการระบุถึงหน่วยทางสังคมในระดับที่เป็นชุมชน (สายนต์ ไพธัญจิตร, 2546)

ชุมชนเป็นทั้งกลุ่มคนและพื้นที่เป้าหมายของการพัฒนา คำว่า “ชุมชน” ในภาษาไทยในปัจจุบัน เป็นศัพท์บัญญัติมาจากคำภาษาอังกฤษว่า Community ซึ่งสันนิษฐานว่า เริ่มใช้กันแพร่หลายในประเทศไทยโดยนักวิชาการและข้าราชการไทยที่ไปศึกษาทางด้านสังคมวิทยา มานุษยวิทยา การพัฒนาท้องถิ่น การพัฒนาชนบทและการพัฒนาชุมชนในประเทศตะวันตก Community ที่ให้ความหมายว่า “ชุมชน” ซึ่งบางครั้งได้ให้ความหมายที่ให้ความเข้าใจถึง “การรวมตัวของคน” เท่านั้น ถ้าพิจารณาคำในภาษาอังกฤษ “com” มีความหมายที่ลึกซึ้ง ซึ่งมีความหมายเท่ากับคำว่า “together” ที่ให้ความหมายว่า “ร่วมกัน ไปด้วยกัน” และจะมีคำที่มีความหมายคล้ายและใกล้เคียง เช่น “communal” หมายถึง ของชุมชน เพื่อชุมชน “common” หมายถึง ร่วมเป็นสมาชิกอยู่ด้วย และคำว่า “commune” ซึ่งให้ความหมายว่า ความรู้สึกผูกพันใกล้ชิด (ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2543, น. 25)

นอกจากนี้ คำว่าชุมชนได้ถูกใช้อย่างเป็นทางการเมื่อประมาณ พ.ศ. 2505 โดยมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างหน่วยราชการที่มีการแยกส่วนการพัฒนาท้องถิ่นออกจากกระทรวงมหาดไทย แล้วจัดตั้งเป็นกรมการพัฒนาชุมชน สังกัดกระทรวงมหาดไทย โดยที่คำว่าชุมชนถูกใช้ให้มีความหมายซ้อนทับกับคำว่า บ้าน หรือหมู่บ้าน ที่เป็นหน่วยทางการปกครองพื้นฐานในสังคมไทยมาแต่ดั้งเดิม

ปาริชาติ วลัยเสถียร (อ้างถึงใน สายันต์ ไพรชาญจิตร, 2546) กล่าวถึงที่มาของคำว่าชุมชนในสังคมไทยว่า การนำคำว่าชุมชนมาใช้ในสังคมไทย เป็นอิทธิพลทางความคิดการพัฒนาของประเทศตะวันตกที่ดำเนินงานกับประเทศอาณานิคม และพบว่าความผูกพัน ความจงรักภักดี และความเป็นประชาธิปไตย สามารถเกิดขึ้นได้ในหน่วยทางสังคมขนาดเล็กที่เรียกว่า ชุมชน และต่อมาในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง มีความพยายามเผยแพร่แนวคิดการพัฒนาชุมชนโดยผ่านการแทรกแซงนโยบายการพัฒนาของประเทศต่าง ๆ รวมทั้งประเทศไทย และการตีความหมายคำว่าชุมชนยังคงหมายถึง พื้นที่ในการปกครองและการควบคุมของรัฐ การดำเนินงานกับชุมชนส่วนใหญ่ไม่ได้คำนึงถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับรัฐและระบบทุน และไม่ได้วิเคราะห์โครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจและผลประโยชน์ภายในชุมชน ทำให้ชุมชนอ่อนแอและมีปัญหามากขึ้น จนกระทั่งเมื่อประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา องค์กรพัฒนาเอกชน(NGOs) ดำเนินงานพัฒนาชนบทที่เน้นกระบวนการเรียนรู้ของทุกฝ่าย จึงมีการตีความหมายของชุมชนในอีกแนวทางหนึ่ง กล่าวคือ มองชุมชนว่ามีนัยของพลังสร้างสรรค์ (Creative power) และทุนทางสังคม (Social Capital) อยู่ด้วย

ความหมายของชุมชน และความเป็นชุมชน

ความหมายของ"ชุมชน" จากการศึกษาได้มีผู้รู้ นักวิชาการ หลายคนได้ให้ความหมายในเรื่องชุมชนที่แตกต่างกันออกไป โดยแต่ละความหมายได้มองผ่านบริบทที่ต่างกัน แต่ความหมายที่แตกต่างกันยังได้มีจุดที่เหมือนกันในเรื่องของการรวมกัน เพื่อประโยชน์และเป้าหมายเดียวกัน การรู้สึกถึงความเป็นเจ้าของในการรวมกลุ่ม ซึ่งความหมายที่แตกต่างกันนี้ก็ได้อธิบายให้เห็นแต่ละมิติที่มองความเป็นชุมชน

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2538, น. 272) ได้ให้ความหมายของชุมชนหมายถึง หมู่ชน กลุ่มชน ที่รวมกันเป็นสังคมขนาดเล็ก อาศัยอยู่ในบริเวณเดียวกัน และมีผลประโยชน์ร่วมกัน

พจนานุกรม Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English (อ้างถึงใน กวีพัฒน์ สุขแจ่ม, 2547, น. 41) ได้ให้ความหมายของชุมชน หมายถึง กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่แห่งหนึ่ง มีความรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน มีศรัทธา ความเชื่อ เชื้อชาติ การงาน หรือมีความรู้สึกนึกคิด ความสนใจที่คล้ายคลึงกัน มีการก่อเกิดการเป็นอยู่ร่วมกัน

สำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (อ้างถึงใน สายันต์ ไพเราะญจิตร, 2542, น. 2) ได้ให้ความหมายของชุมชนว่า ชุมชน คือ ประสบการณ์ ความรู้สึก และความสัมพันธ์ซึ่งไม่สามารถกำหนดทางภูมิศาสตร์ หรือโดยกฎเกณฑ์ทางการแต่เป็นสิ่งที่ประชาชนรู้สึกว่าเป็นสมาชิกอยู่ (Membership) เป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ของคน ชุมชนอาจจะมีขนาดใหญ่ หรือเล็ก อาจเปลี่ยนแปลงตามกาล อาจเข้มแข็ง หรือเสื่อมสลายลงได้

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2525, น. 6) ได้ให้ความหมายของชุมชน หมายถึง องค์การทางสังคมอย่างหนึ่ง ที่มีอาณาเขตครอบคลุมท้องถิ่นหนึ่ง และปวงสมาชิกสามารถบรรลุถึงความต้องการพื้นฐานส่วนใหญ่ได้ และสามารถแก้ไขปัญหาส่วนใหญ่ในชุมชนของตนเองได้

นอกจากนี้แล้ว ประเวศ วะสี (2540, น. 33) ก็ได้ให้ความหมายของชุมชนว่า หมายถึง การที่คนจำนวนหนึ่งเท่าใดก็ได้ มารวมตัวกัน หรือมีการติดต่อสื่อสาร มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีการเรียนรู้ มีการจัดการให้บรรลุวัตถุประสงค์ของกลุ่มคนร่วมกัน ความเป็นชุมชนในสังคมสมัยใหม่จะมีหลายรูปแบบ อาจจะติดพื้นที่หรืออยู่คนละพื้นที่กันก็ได้ ชุมชนมีทั้งกลุ่มขนาดเล็กไม่ก็คน ไปจนถึงชุมชนขนาดใหญ่ ทั้งโลก หรืออาจเกิดขึ้นในสถานที่ และสถานการณ์ต่าง ๆ เช่น ในครอบครัว ในที่ทำงาน ในแวดวงวิชาการ ในหมู่สงฆ์ ชุมชนทางอากาศ เพราะใช้วิทยุติดต่อสื่อสารกัน ชุมชนทางอินเทอร์เน็ต เป็นต้น เหล่านี้ถือว่ามีความเป็นชุมชน แต่ความเป็นชุมชนมีหลายรูปแบบซึ่งจะเกิดขึ้น และเมื่อเกิดขึ้นแล้วคนจะมีความสุข ซึ่งบางอย่างเกิดขึ้นแล้วในประเทศอื่น หรือในประเทศไทย นอกจากนั้น ประเวศ วะสี ยังได้กล่าวว่า คนมีความสุขนั้นเหมือนคนบรรลุธรรม มีความสุขมากเวลามีชุมชนคนจะลดความเห็นแก่ตัวลง และทำเพื่อส่วนรวม มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

จากความให้ความหมายของชุมชนที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า การให้ความหมายนั้นมองความเป็นชุมชนเป็นการรวมกลุ่ม มีทั้งที่กำหนดอาณาเขต และไม่ได้กำหนด เป็นความหมายที่ไม่ได้กำหนดตายตัวว่าจริง ๆ ชุมชนคืออะไร ซึ่งอาจพิจารณาได้หลายมิติ มีทั้งความหมายที่เป็นรูปธรรม และนามธรรม กล่าวคือ ชุมชนมีความหมายมากกว่าการเป็นสถาบัน เพราะชุมชนทุกชุมชนเป็นศูนย์รวมคุณค่าทางสังคมที่เสริมสร้างความอยู่ดีมีสุข ชุมชนทำหน้าที่เชื่อมโยงชนบทธรรมนิยมและวัฒนธรรม เอื้ออำนวยต่อการมีส่วนร่วมของคนหรือกลุ่มต่าง ๆ และเพิ่มพูน

ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดทางสังคมซึ่งเป็นพื้นฐานการคุ้มครองทางสังคมที่สำคัญ และชุมชน / ความเป็นชุมชนนั้นถือว่ามีค่ามาก เพราะเป็นสัญลักษณ์ของคุณค่าการช่วยเหลือกันและกัน และพฤติกรรมทางจริยธรรมทางสังคมที่สำคัญของมนุษย์ ซึ่งในความเป็นจริง แม้ว่าในสังคมไทยจะไม่ได้ใช้คำว่าชุมชน เรียกหน่วยทางสังคมมาตั้งแต่เดิม แต่สังคมไทยก็มีสาระของความเป็นชุมชนที่ปรากฏอยู่ในหน่วยทางสังคมที่เรียกว่า บ้าน ที่หมายถึง หมู่บ้าน เป็นไปโดยธรรมชาติ มีการตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกันในหมู่เครือญาติ และคนใกล้ชิดสนิทสนม ซึ่งก่อให้เกิดความสัมพันธ์นำไปสู่การร่วมกันจัดการปัญหาและสนองความต้องการกันได้เป็นลำดับสืบมา

ซึ่งถ้าจะสรุปความหมายของชุมชนในทัศนะของผู้ศึกษา ชุมชน หมายความว่า การรวมตัวของกลุ่มคน มีการติดต่อสื่อสาร มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีผลประโยชน์ร่วมกัน มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีการเรียนรู้ภายในกลุ่ม มีความสัมพันธ์เสมือนหนึ่งเป็นพวกเดียวกัน มีการจัดการให้บรรลุวัตถุประสงค์ของกลุ่มคนร่วมกัน เพื่อให้การรวมตัวของกลุ่มคน ได้ดำเนินการบางอย่าง ได้อย่างประสบผลสำเร็จ

ลักษณะความเป็นชุมชน

คำว่าชุมชนในสังคมไทยตามหลักของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (อ้างถึงใน สายันต์ ไพรชาญจิตร, 2546, น. 3) เห็นว่าเกิดขึ้นจากแวดวงวิชาการและการปกครองที่มีเป้าหมายสำคัญในการพัฒนา เปลี่ยนแปลงและขยายผลออกไปในชนบท ความคิดและภาพของชุมชนจึงสะท้อนแนวคิดทางทฤษฎีที่สอดคล้องกับเป้าหมายของนักพัฒนา และนักปกครองมากกว่าการบ่งชี้ถึงลักษณะที่เป็นจริงของชุมชน

ความหมาย และคุณลักษณะของชุมชนในสังคมไทยในระยะแรกเริ่ม ใช้คำนี้เป็นไปในทิศทางเดียวกันกับคำอธิบายชุมชนในทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ชาวตะวันตก อย่างเช่น Ferdinand Tonnies และ Robert Redfield และเป็นภาพเช่นเดียวกับที่เรียกว่า ปรัชญาชีวิตชนบทของ Jean-Jacques Rousseau – รัสเซีย คือ เป็นการมองภาพชุมชนในเชิงอุดมคติที่ดีว่าเป็นหน่วยอิสระที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เนื่องจากมีวัฒนธรรมของตนเองที่ให้ความสำคัญกับมิติทางจิตใจ เน้นคุณค่าของความร่วมมือกันอย่างแน่นแฟ้น และกลมกลืนบนพื้นฐานความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ทำให้ชุมชนค่อนข้างมีอิสระจากอิทธิพลภายนอกและรัฐ ซึ่งเป็นการสร้างความหมายและอธิบายภาพของชุมชนในเชิงปรัชญามากกว่าปรากฏการณ์ที่เป็นจริงทางสังคม

Sharp, Lauriston, Lucien M. Hanks, R.B. Textor และ กมล ชาญเลขา ได้ทำการศึกษาชุมชนชนบทไทยที่บางชั้น โดยใช้ทฤษฎีวิวัฒนาการและบุคลิกภาพของ Ruth Benedict อธิบายภาพของชุมชนชนบทในประเทศไทยแตกต่างจากข้างต้น กล่าวคือ ได้อธิบายว่า ชุมชน (ชนบท) ไม่มีความเป็นกลุ่มก้อนที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่บ้าน ความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนเป็นไปแบบหลวม ๆ (Loose Structure) มีความผูกพันกับครอบครัวและเครือญาติน้อย การรวมตัวกันเกิดขึ้นเป็นการเฉพาะกิจที่ต่างคนต่างก็มีผลประโยชน์ร่วมหรือต่างตอบแทนกัน เช่น การลงแขก เป็นต้น ชุมชนมีระบบคุณค่าที่ให้ความสำคัญต่อความเป็นปัจเจกนิยมสูง สมาชิกของชุมชนจึงไม่ค่อยจะยึดมั่นต่อพันธะทางสังคมเท่าใดนัก มักทำอะไรตามใจตนเอง อยู่เสมอแบบที่เรียกว่า “ทำอะไรตามใจคือไทยแท้”

ในช่วงปีพุทธศักราช 2501-2505 ภาพลักษณ์และความหมายของชุมชนชนบทในสังคมไทยในสายตานักวิชาการด้านการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากมีความพยายามผนวกเอาเศรษฐกิจชาวบ้านเข้าสู่ระบบตลาด ประกอบกับประเทศไทยถูกจัดอยู่ในกลุ่ม Underdeveloped countries – ประเทศด้อยพัฒนาของสหประชาชาติ และได้แนวความคิดในการอธิบายมาจาก Edward Banfield และ George M. Foster ว่าชนบทยากจนเพราะขาดความรู้ (โง่) จำเป็นต้องเร่งทำการพัฒนาการศึกษา ดังนั้นภาพของชุมชนชนบทในสังคมไทย จึงไม่แตกต่างไปจากประเทศโลกที่สามอื่น ๆ กล่าวคือ เป็นภาพชีวิตที่เลวร้าย ไม่มีเหตุผล มีวัฒนธรรมของความยากจน (Culture of Poverty) ที่หมกมุ่นอยู่กับเรื่องของโชคชะตาและการพนัน ทำให้ขี้เกียจและไม่สามารถทำงานรวมกลุ่มกันได้ ชาวชนบทเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนเฉพาะหน้า จึงแก่งแย่งทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดและไม่มีความไว้วางใจต่อกัน

ในปี พ.ศ. 2519 แจ็ค พอตเตอร์ (อ้างถึงใน อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544, น. 96) ได้เขียนหนังสือออกมาตอบโต้ต่อ Sharp, Lauriston, Lucien M. Hanks, R. B. Textor และ กมล ชาญเลขา โดยยืนยันอย่างหนักแน่นว่า ชุมชนชาวนาไทยมีโครงสร้างอย่างน้อย 11 ประการ คือ

1. วงจรครอบครัวแบบขยาย
2. การนับถือเครือญาติทั้งสองฝ่าย
3. ความเป็นเพื่อนและเพื่อนบ้านที่เป็นงานเป็นการ
4. กลุ่มร่วมมือแลกเปลี่ยนแรงงานกัน
5. ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อาวุโสกับผู้น้อย
6. การแบ่งชนชั้น

7. การแบ่งตนออกเป็นกลุ่ม สัมครพรรคพวก
8. ผักฝ้าย
9. ชุมชนหมู่บ้านตามธรรมชาติ
10. หน่วยงานบริหารของรัฐ
11. วัด

จะเห็นได้ว่า ความหมายและภาพลักษณ์ของชุมชนในสังคมไทยนั้น ผันแปรและเปลี่ยนแปลงไปตามข้อค้นพบของนักวิชาการที่แตกต่างกันออกไป แต่ภาพที่เห็นร่วมกันอย่างหนึ่งก็คือ มองว่า ชุมชนชนบทในสังคมไทย เป็นหน่วยทางวัฒนธรรม (Cultural Unit/Cultural Organization) ที่เป็นอิสระอยู่อย่างโดดเดี่ยวไม่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสังคมภายนอกและรัฐที่มีความสลับซับซ้อน ซึ่งถ้ามองเช่นนี้ก็เป็นการมองชุมชนแบบภาพนิ่ง และตายตัวเกินไป ทำให้ไม่สามารถอธิบายภาพรวมทั้งหมดของชุมชนได้

James C. Scott and Jeremy H. Kemp แม้จะมีความเห็นแตกต่างกันในบางประเด็นแต่ก็สรุปกันว่า ความเป็นชุมชน หมายถึง ลักษณะของความสัมพันธ์ที่กว้างขวางบนพื้นฐานของความสัมพันธ์แบบเครือญาติและระบบอุปถัมภ์ และเราก็ไม่อาจทำความเข้าใจเรื่องความเป็นชุมชนได้เพียงลำพังโดยปราศจากการเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์กับรัฐ

อานันท์ กาญจนพันธุ์ กล่าวว่า แม้ว่าชุมชนท้องถิ่นในล้านนา (ภาคเหนือของประเทศไทย) จะไม่คุ้นชินกับคำว่าชุมชนมาก่อน แต่ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของหน่วยทางสังคมรูปแบบหมู่บ้านต่าง ๆ ก็มีการรวมหมู่ทางสังคม ที่อยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคม 5 ประการ คือ

1. มีอุดมการณ์ อำนาจเกี่ยวกับความคิดว่าด้วยการนับถือผีปู่ย่าที่สืบเชื้อสายผ่านทางญาติฝ่ายแม่ การนับถือผีเสื้อบ้าน ใจบ้านและผีฝ่ายเดียวกัน
2. มีพิธีกรรมในการสืบทอดอุดมการณ์ เป็นการปฏิบัติการเพื่อสืบทอดอุดมการณ์ร่วมกัน
3. มีอำนาจในการจัดการทรัพยากรร่วมกันบนพื้นฐานความคิดเรื่องของหน้าหมู่บ้าน
4. มีภูมิปัญญา หรือความรู้ที่เป็นสมบัติร่วมกัน
5. มีองค์กร และเครือข่ายของความสัมพันธ์ ที่แสดงออกผ่านบทบาทของผู้นำในมิติต่าง ๆ ที่สามารถระดมผู้คนระดับต่าง ๆ มาร่วมปฏิบัติกิจกรรมต่าง ๆ ได้ ทั้งด้านพิธีกรรม การดูแลรักษาซ่อมแซมเหมืองฝาย การบูรณะซ่อมสร้างสาธารณสถาน การขอแรงเอามือที่ต้องการใช้แรงงานเป็นหมู่ เป็นต้น

ข้อค้นพบจากการศึกษาชุมชนในล้านนา อานันท์ กาญจนพันธุ์ สรุปว่า ความเป็นชุมชนเกี่ยวข้องกับอุดมการณ์และความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งมีทั้งความกลมกลืนและความขัดแย้งเปลี่ยนแปลงได้ และสามารถผลิตซ้ำและผลิตใหม่ได้ ไม่ใช่เป็นอุดมคติ และไม่ใช่เรื่องของหน่วยที่ติดกับพื้นที่อย่างตายตัว แต่ปรากฏอยู่ในหน่วยที่มีขอบเขตหลายระดับ ตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้านไปจนถึงเครือข่ายที่กว้างขวางซึ่งอาจจะซ้อนกันอยู่ก็ได้ และความเป็นชุมชนก็ไม่ใช่หน่วยอิสระที่โดยเดี่ยว หากแต่ดำรงอยู่ในความสัมพันธ์กับสังคมภายนอก ทั้งรัฐและตลาด ดังนั้นความเป็นชุมชนจึงเป็นทั้งเรื่องของการพึ่งตนเองพอ ๆ กับการพึ่งพา และเป็นเรื่องของความขัดแย้งและการปรับตัวการเกิดชุมชนอาจจะขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของการมีส่วนร่วม ในการควบคุมและการจัดการทรัพยากร และการต้องเผชิญหน้ากับความขัดแย้งกับภายนอก ดังนั้น ความเป็นชุมชน จึงหมายถึง อุดมการณ์ อำนาจ หรือสิทธิของการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรภายใต้ความสัมพันธ์ระหว่าง ชุมชนกับรัฐที่ผลิตซ้ำในบริบททางวัฒนธรรม และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมดี

การศึกษาของ สนธยา พลศรี (2545, น. 22) ได้จำแนกลักษณะของชุมชนไว้ดังนี้

1. เป็นการรวมกันของกลุ่มคน (Group of People) ในรูปของกลุ่มสังคม (Social Group) โดยสมาชิกมีการปฏิบัติต่อกันทางสังคม มีความเอื้ออาทรต่อกัน พึ่งพาอาศัยกันและกัน
2. สมาชิกของชุมชนมีลักษณะประชากรศาสตร์ เช่น โครงสร้างของประชากรประกอบด้วย เพศ อายุ อัตราการเกิด อัตราการตาย การอพยพโยกย้ายถิ่น
3. มีอาณาบริเวณ (Area) สำหรับเป็นที่อยู่อาศัยหรือประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ของสมาชิก และกลุ่มสังคม ส่วนขนาดของชุมชนอาจมีขนาดเล็ก และขนาดใหญ่ โดยขึ้นอยู่กับจำนวนสมาชิกในกลุ่มสังคม และขนาดของอาณาบริเวณเป็นสำคัญ
4. มีลักษณะเป็นการจัดระเบียบทางสังคม (Social Organization) เพื่อควบคุมความสัมพันธ์ของสมาชิก เช่น บรรทัดฐานทางสังคม (Social Norms) สถาบันทางสังคม (Social Institution) และวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน
5. สมาชิกความสัมพันธ์ทางสังคม (Social Relationship) คือ มีการติดต่อสัมพันธ์กัน มีความสนใจทางสังคมร่วมกัน มีกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน มีความสนิทสนมกัน และมีความสัมพันธ์กันแบบพบปะกันโดยตรง (Face to Face) ซึ่งจะนำไปสู่การใช้ชีวิตต่าง ๆ ร่วมกัน ไม่ใช่ต่างคนต่างอยู่ หรือแบบตัวใครตัวมัน
6. สมาชิกมีวัตถุประสงค์และเป้าหมายในการดำรงชีวิตร่วมกัน
7. สมาชิกได้รับผลกระทบที่เกิดขึ้นในชุมชนร่วมกัน

8. สมาชิกมีระบบการติดต่อสื่อสารและการเรียนรู้ร่วมกัน

จากที่กล่าวมาได้แสดงให้เห็นชัดในเรื่องของลักษณะชุมชนที่ตรงกันว่า ความเป็นชุมชนไม่ว่าจะอยู่ในนิยาม ความหมาย หรือรูปแบบของชุมชนแบบใด โดยรวมแล้วความเป็นชุมชนก็ได้แสดงออกมาให้เห็นเป็นภาพในลักษณะที่ไม่แตกต่างกันมากนัก ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าจะมองชุมชนในลักษณะใด

Jim Ife (Jamrs William, 1999, pp. 90-91) ได้อธิบายลักษณะของความเป็นชุมชน (Characteristics of Community) ไว้ว่า ชุมชน เป็นองค์กรหรือหน่วยทางสังคม (Social Organization) ที่มีลักษณะหรือองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน 5 ประการ คือ

1. มีขนาดที่ไม่เกิดความสามารถของมนุษย์ (Human Scale) กล่าวคือ ชุมชนต้องมีขนาดที่พอประมาณ เพราะถ้าใหญ่โตเกินไปจะทำให้มีโครงสร้างที่ไม่กระชับ (Impersonalized) และมีการรวมศูนย์ (Centralized) ความเป็นชุมชนนั้นเกี่ยวข้องกับระบบความสัมพันธ์ของคนส่วนใหญ่ในชุมชน ซึ่งขนาดของชุมชนมักมีขอบเขตอยู่ในระดับที่สมาชิกแต่ละคนสามารถทำความรู้จักมักคุ้นกับคนอื่น ๆ ได้เท่าที่ต้องการ และก็ต้องเป็นขนาดที่ทุกคนในชุมชนนั้นสามารถเข้าถึงและมีส่วนร่วมในกิจกรรมของส่วนรวมได้โดยไม่มีอุปสรรค และชุมชนต้องมีโครงสร้างไม่ใหญ่โตเกินกว่าที่สมาชิกจะมีความรู้สึกเป็นเจ้าของ และมีอำนาจควบคุมความเป็นไปของชุมชนได้ ซึ่งในความเป็นจริงเราไม่สามารถระบุตัวเลขเฉพาะเจาะจงลงไปได้ว่า ต้องมีจำนวนคนเท่าไร บางครั้งก็อาจจะเป็นเพียงกลุ่มคนจำนวนไม่กี่คนไปจนถึงเป็นพันเป็นหมื่น หรือจำนวนที่มากในระดับประเทศก็ได้

2. มีความเป็นตัวตนและความเป็นเจ้าของ (Identity and Belonging) ในความเป็นชุมชนโดยทั่วไปมักมีสาระเกี่ยวกับความรู้สึกเป็นเจ้าของ (Sense of Belonging) แฝงอยู่หรือไม่ก็มีการยอมรับและการเห็นคุณค่าร่วมกันภายในกลุ่ม อันเป็นที่มาของคำว่า ความเป็นเจ้าของ (belonging) การยอมรับจากคนอื่น (Acceptance) ความจงรักภักดีและการยอมรับในความมุ่งหมายของกลุ่มด้วยความเต็มใจ (Allegiance and Loyalty) ซึ่งความรู้สึกเป็นเจ้าของหรือเป็นสมาชิกของชุมชนนั้นแยกไม่ได้จากความรู้สึกในเรื่องความมีตัวตน (Identity) ความเป็นชุมชนมักจะแทรกเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นตัวตนในปัจเจกบุคคลที่สร้างความรู้สึกว่าเขาเป็นใคร อยู่ที่ไหนซึ่งมีความสำคัญมากในสังคมโลกปัจจุบัน เนื่องจากสถาบันชุมชนที่เคยเอื้อต่อการแสดงตัวตนของคนในอดีตได้คลาย/ลดความสำคัญลงไปมาก ไม่ว่าจะเป็นตระกูล เผ่า หมู่บ้าน โบสถ์ หรือวัด ที่เคยสร้างความรู้สึกร่วมกัน ในขณะที่ทุกวันนี้สถานที่ทำงาน โรงงาน

สถาบันการศึกษา และอาชีพกำลังมีความสำคัญมากขึ้นในฐานะแหล่งกำหนดสถานภาพและบทบาทของบุคคลอย่างเป็นทางการ

3. มีพันธหน้าที่ (Obligations) สมาชิกของชุมชนต้องมีพันธกิจ หรือภาระหน้าที่ที่ชัดเจนที่ต้องกระทำให้กับชุมชนที่สังกัด โดยเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทุกอย่างของชุมชน เพื่อสร้างและดำรงวิถีชีวิตของชุมชนให้คงอยู่

4. มีความใกล้ชิดสนิทสนมแบบสังคมนิยม (Gemeinschaft) ชุมชนต้องมีโครงสร้างที่ก่อให้เกิดความใกล้ชิดสนิทสนมของหมู่สมาชิก สมาชิกสามารถมีสัมพันธภาพต่อกันและกันได้หลาย ๆ บทบาทในสภาพที่เปิดกว้างสำหรับทุกคน ไม่มีเงื่อนไขที่ส่อไปในทางขีดวงจำกัดเฉพาะกลุ่มหรือเฉพาะพวก ซึ่งเป็นเรื่องจำเป็นสำหรับการเสริมสร้างศักยภาพของบุคคลในการที่จะแสดงความสามารถในเรื่องต่าง ๆ ที่จะก่อให้เกิดประโยชน์แก่คนหมู่มากและแก่ชุมชนโดยตรง

5. มีวัฒนธรรม (Culture) ชุมชนเป็นแหล่งกำเนิดของระบบคุณค่า การสร้างสรรค์และการแสดงออกซึ่งวิถีวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นที่ต่างก็มีคุณลักษณะเฉพาะตัว (Unique Characteristics) ที่แนบแน่นกับชุมชนนั้น ๆ ซึ่งเป็นกลไกเสริมสร้างให้สมาชิกของชุมชนเป็นผู้ผลิตวัฒนธรรมเพื่อใช้เองมากกว่าเป็นเพียงผู้บริโภควัฒนธรรมที่หยิบยืมมาจากชุมชนอื่น และมีส่วนสำคัญในการสนับสนุนให้เกิดความแตกต่างหลากหลายระหว่างชุมชนต่าง ๆ และเกิดภาวะการณ์มีส่วนร่วมที่กว้างขวางมากขึ้น

นอกจากนั้น Jim Ife แบ่งชุมชนออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ ประกอบด้วย 1) ชุมชนเชิงพื้นที่ (Geographical Community) 2) ชุมชนเชิงหน้าที่ (Functional Community) ซึ่งชุมชนทั้งสองประเภทนี้ ต่างก็มีลักษณะ/คุณสมบัติทั้ง 5 ประการดังกล่าวข้างต้นนั้นครบถ้วน แต่ลักษณะที่ว่านี้เกี่ยวข้องกับมิติทางด้านประสบการณ์และความรู้สึกนึกคิดส่วนตัว (Felt and Subjective Experiences) ที่ไม่อาจจะวัดหรือคำนวณได้ลงตัวแน่นอนด้วยเครื่องมือทางวิทยาศาสตร์ ภายภาคดังนี้ ผู้ที่จะรู้สึกถึงความเป็นชุมชนได้ดี ก็คือ คนที่เป็นสมาชิกของชุมชนนั้น ๆ นั่นเอง

จากลักษณะของชุมชนที่กล่าวมาทำให้เข้าใจภาพรวมของชุมชนมากขึ้น ซึ่งลักษณะของชุมชนดังกล่าวทำให้ทราบว่า แม้นิยามความหมายของหลายท่าน ที่ได้เสนอมามีความหลากหลาย แต่ภาพโดยรวมของความเป็นชุมชนที่เป็นแก่นของคำว่าชุมชน ก็ไม่มีความแตกต่างกันมากนัก ด้วยความที่ชุมชนถือได้ว่าเป็นพลวัตร มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ การให้ความหมายของชุมชนเป็นสื่อที่อธิบายความสัมพันธ์ทางสังคมหรือเป็นการจัดระบบความสัมพันธ์ใหม่ทั้งกับภายในและภายนอกชุมชน ลักษณะความเป็นชุมชนจึงไม่เป็นหนึ่งเดียว การมองภาพความเป็น

ชุมชนก็ยังมีบางส่วนที่สามารถมองลักษณะความเป็นชุมชนต่างออกไปได้อีก ซึ่งมีเหตุผลมาจากการให้ความหมายของชุมชนที่สอดคล้องไปตามความรู้และประสบการณ์ของผู้ให้นิยามความหมายของชุมชน

จะเห็นได้ว่า ในความเป็นจริงแล้ว ความเป็นชุมชนมีหลายมิติ ไม่ได้มีความหมายตายตัว แต่มีนัยและความหมายที่เคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลงไปตามการเปลี่ยนแปลงของสังคม การให้ความหมายเกี่ยวกับชุมชนจึงเป็นสื่อในการอธิบายความสัมพันธ์ทางสังคม หรือเป็นการจัดระบบความสัมพันธ์ใหม่ ทั้งกับภายในและภายนอกชุมชน ดังนั้น ลักษณะของความเป็นชุมชนจึงไม่ได้มีเพียงหนึ่งเดียว และการให้ความหมายของชุมชนก็สอดคล้องไปตามความรู้ ประสบการณ์ ทักษะคติ หรือผลประโยชน์ของนักวิชาการ หรือนักพัฒนาผู้เป็นเจ้าของนิยามความหมายนั้น ๆ แต่ลักษณะที่เป็นจริงของชุมชนก็คือ ชุมชนไม่ได้มีลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว หากแต่มีความหลากหลาย ไม่หยุดนิ่ง มีการเปลี่ยนแปลง และเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น ชุมชนจึงมีหลายลักษณะ แต่ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาจะศึกษาลักษณะของชุมชนหมู่บ้านที่สามารถแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าในชุมชนของตนเองได้ โดยจะศึกษาถึงลักษณะความเป็นมาและวิวัฒนาการของชุมชนหมู่บ้าน เพื่อเป็นการศึกษาและทำความเข้าใจในเชิงลึกเกี่ยวกับลักษณะความเป็นมาและวิวัฒนาการของชุมชนหมู่บ้านนั้น

ชุมชนหมู่บ้าน (Village Community)

ชุมชนหมู่บ้าน หรือ สังคมหมู่บ้าน อาจจะมีองได้ในสองมิติ หรือสองฐานะ ได้แก่ มิติแห่งความเป็นหน่วยพื้นฐานของการพึ่งตนเอง และ มิติของความเป็นหน่วยทางการปกครอง

1. ชุมชนหมู่บ้านในฐานะหน่วยพื้นฐานของการพึ่งตนเอง

ความเป็นชุมชนของหมู่บ้านในฐานะหน่วยพื้นฐานของการพึ่งตนเอง พิจารณาจากลักษณะที่ว่า ชุมชนตั้งอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ในหมู่คนที่รู้จักกันใกล้ชิด มีการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ และมีกิจกรรมเพื่อการดำรงชีวิตร่วมกัน ซึ่งมีโอกาสเกิดขึ้นเป็นปกติในหน่วยทางสังคมขนาดเล็กที่คนกลุ่มหนึ่งซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ด้วยกัน มีระบบความสัมพันธ์เป็นแบบครอบครัวเครือญาติ มีการแลกเปลี่ยน มีการแลกเปลี่ยน การพึ่งพา รวมทั้งมีความขัดแย้ง คุณลักษณะสำคัญของชุมชนหมู่บ้านที่เป็นหน่วยพื้นฐานของสังคมนั้นมีศักยภาพในการจัดให้มีกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อสนองตอบต่อความต้องการทุก ๆ ด้านของคนในชุมชนทั้งด้านกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และจิตใจ

ในระยะแรก ๆ ชุมชนหมู่บ้านเกิดขึ้นในสังคมขนาดเล็กในชนบทที่สมาชิก/ชาวบ้านอยู่อาศัยและทำมาหากินกับธรรมชาติ พึ่งพาตนเองได้ (Self-reliance) ในทุก ๆ เรื่อง ไม่ค่อยถูกแทรกแซงหรือถูกจัดการโดยรัฐ พระยาอนุমানราชธน (อ้างถึงใน สายันต์

ไพโรชาญจิตร, 2546, น. 7) กล่าวว่า ชาวไทยในหมู่บ้านสมัยก่อน มีชีวิตอิสระ เรียบง่าย สมถะ มีสามัคคีธรรมในการปกครองสังคมหมู่บ้านเริ่มต้นจากครอบครัวที่มีญาติอยู่อาศัยร่วมกันมาหลายชั่วอายุคน คนในหมู่บ้านเป็นญาติพี่น้องหรือเกี่ยวดองกันทั้งสิ้น ต่อเมื่อภายหลังจึงมีคนอื่นเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านด้วย และเมื่อหมู่บ้านมีคนมากขึ้น ที่ตั้งหมู่บ้านคับแคบไม่พออาศัย ก็เกิดหมู่บ้านใหม่แยกตัวออกไปจากหมู่บ้านเก่าและขยายออกไปเรื่อย ๆ

ความสำคัญของชุมชนหมู่บ้านไทยในชนบท แต่เดิมอยู่ที่ความเป็นญาติพี่น้องกัน ไม่ถือกรรมสิทธิ์ที่ดินเป็นทรัพย์สินส่วนตัว แต่ถือเป็นทรัพย์สินส่วนกลางของสมาชิกครอบครัวที่ใช้เป็นที่อยู่อาศัยและทำมาหากินร่วมกัน ระบบการผลิตเป็นการผลิตเพื่อใช้ในครอบครัวและภายในหมู่บ้านเป็นหลัก หากมีเหลือก็นำไปขายหรือแลกเปลี่ยนกัน ฐานะความเป็นอยู่จึงไม่แตกต่างกันมากผู้คนยังไม่รู้จักการสะสมเงินทอง เหตุเพราะไม่มีให้สะสมด้วยส่วนหนึ่ง การมีชีวิตในหมู่บ้านแต่เดิมนั้นเป็นสังคมในวงแคบ แม้จะมีหลักฐานว่า บางหมู่บ้านมีการติดต่อค้าขายกับภายนอกอย่างกว้างขวาง แต่ก็ไม่สามารถนำมาเป็นข้อสรุปอธิบายภาพของหมู่บ้านไทยโดยทั่วไปได้ ดังนั้น จึงเป็นความจำเป็นที่ชาวบ้านจะต้องพึ่งตนเองและพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และพระพุทธศาสนาก็มีบทบาทสำคัญต่อชีวิตของชุมชนหมู่บ้านด้วย

ธีรยุทธ์ บุญมี กล่าวถึงความสัมพันธ์ของมนุษย์และชุมชน รวมทั้งลักษณะของชุมชนว่า มนุษย์ต้องอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม ดำเนินชีวิตของกลุ่มร่วมกัน คนไทยในสมัยก่อนการพัฒนาเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ วิถีชีวิตร่วมที่ใหญ่ที่สุด ก็เป็นเพียงระดับชุมชนขนาดเล็ก อาจจะเป็นเมืองเล็ก ๆ หมู่บ้าน ตรอก ซอย ย่าน ในชีวิตร่วมนั้นชุมชนจะควบคุมดูแลซึ่งกันและกัน ร่วมกันรับผิดชอบในปัญหาศีลธรรม คุณธรรมและปัญหาอื่น ๆ ส่วนในระดับจังหวัด ระดับภาค และระดับประเทศ เน้นความผูกพันกันบนพื้นฐานของกฎหมาย และวัฒนธรรมบางอย่างมากกว่าการผูกพันกันในวิถีชีวิตจริง

ประเวศ วะสี กล่าวว่า ความเป็นชุมชนในสังคมโบราณเห็นได้ชัดเจน เพราะบ้านเมือง/รัฐ ไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับชุมชนมากจนเกินไป ชุมชนอยู่กันแบบเป็นพี่เป็นน้อง เป็นญาติ มีกฎ กติกาของเขาเอง มีความเชื่อร่วมกัน มีการทำอาชีพที่ช่วยเหลือกัน คนที่อ่อนแอก็ได้รับความช่วยเหลือค้ำจุน มีการเรียนรู้เชิงวัฒนธรรม คือ การเรียนรู้เพื่อดำรงชีวิตร่วมกัน เพราะในวิถีชีวิตนั้นมีทุกอย่างทั้งความเชื่อ ศาสนา การประกอบอาชีพ การรักษาสิ่งแวดล้อม รักษาต้นน้ำ ลำธาร รักษาป่า อยู่กันอย่างสมดุล (Balance) มาเป็นเวลาช้านาน

ต่อมาภายหลัง เมื่อหมู่บ้านได้รับแรงกระแทกจากการจัดการของรัฐ และระบบทุนนิยมโดยเฉพาะระบบกรรมสิทธิ์เอกชน ชีวิตความเป็นอยู่และระบบความสัมพันธ์ที่เคยมีมาแต่

เดิม ก็เปลี่ยนแปลงไป การเกาะเกี่ยวสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดที่เคยมีมาก็เปลี่ยนแปลงไปมาก แต่อย่างไรก็ตาม ชุมชนหมู่บ้านก็ยังดำรงอยู่ได้เป็นระยะเวลายาวนานเพราะมีปัจจัยต่าง ๆ ได้แก่

- แรงเกาะเกี่ยวของชุมชน มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันทั้งด้านการผลิต ด้านสังคมและด้านวัฒนธรรม

- ฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์

- รัฐไม่ได้เข้าไปจัดการหรือแทรกแซงในหมู่บ้านอย่างลึกและเข้มข้นมากจนเกินไป

ภัทร อ่อนดำ (อ้างถึงใน ไชยันต์ รัชชกุล, บรรณาธิการ, 2539, น. 106-112) ได้กล่าวถึงและอธิบายภาพของชุมชนหมู่บ้านไว้ว่า ในการมองชนบทไทยนั้น น่าจะเริ่มจากหน่วยที่เล็กที่สุดในชนบท นั่นก็คือ ชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งขณะนี้เรามีหมู่บ้านอยู่กว่าหกหมื่นหมู่บ้าน ดังนั้นในการพัฒนาชนบทจึงน่าจะพิจารณาการพัฒนาชุมชนหมู่บ้านกว่าหกหมื่นหมู่บ้านนั้น นักพัฒนาและชาวบ้านในภาคอีสานวิเคราะห์ชุมชนหมู่บ้านว่า ในอดีตหมู่บ้านในภาคอีสานเป็นหมู่บ้านที่พึ่งตัวเองได้ แต่ปัจจุบันพึ่งตัวเองไม่ได้ ซึ่งการที่ชุมชนหมู่บ้านสามารถพึ่งตนเองได้นั้น เนื่องจากโครงสร้างของชุมชนหมู่บ้านเป็นโครงสร้างที่ประกอบด้วยวง 4 วง หรือองค์ประกอบ 4 ส่วน คือ

วงแรก เป็นวงทรัพยากร ได้แก่ ป่าไม้ แหล่งน้ำ และที่ดินสาธารณะของชุมชนหมู่บ้านอันเป็นเรื่องเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ

วงสอง อาจเรียกว่าเป็นพื้นที่หัวไร่ปลายนาเป็นพื้นที่ซึ่งเป็นไร่สำหรับใช้ปลูกพืชหมุนเวียน

วงสาม เป็นพื้นที่ลุ่มหรือที่นา สำหรับใช้ปลูกข้าวเป็นหลัก

วงสี่ คือ ตัวชุมชน อันประกอบด้วย คน สถาบัน และผู้นำ

ปัจจุบัน นักพัฒนาและชาวบ้านมองว่า ชุมชนหมู่บ้านพึ่งตัวเองไม่ได้ แต่ประเวศ วะสี มองว่าชุมชนหมู่บ้านกำลังแตกสลาย หมายถึง การแตกสลายในด้านกายภาพ สิ่งแวดล้อมระบบเศรษฐกิจ คน และค่านิยม ปัญหาของชนบทในปัจจุบันพิจารณาจากการพึ่งตัวเองไม่ได้และชุมชนหมู่บ้านกำลังแตกสลาย เนื่องจากเหตุผลดังต่อไปนี้

วงแรก ทรัพยากรป่า แหล่งน้ำ และที่ดินสาธารณะ ซึ่งเคยเป็นแหล่งพึ่งพาของชุมชนหมู่บ้านในด้านต่าง ๆ หลายด้าน เคยมีผู้เปรียบเทียบไว้ว่า เป็นเหมือน Supermarket ของชุมชนหมู่บ้านได้ถูกทำลายให้หมดไป อันถือได้ว่าเป็นการแตกสลายขององค์ประกอบประการหนึ่งของชุมชนหมู่บ้าน ทำให้การพึ่งตัวเองของชาวบ้านลดลงตามไปด้วย

วงสอง หัวไร่ปลายนา หรือการทำไร่หมุนเวียนของชาวบ้านก็เปลี่ยนไปเป็นการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น มันสำปะหลัง เพื่อการส่งออกซึ่งเป็นการแตกสลายขององค์ประกอบอีกประการหนึ่งของโครงสร้างของชุมชนหมู่บ้าน กล่าวคือ การปลูกพืชเศรษฐกิจในพื้นที่หัวไร่ปลายนาและลามไปถึงเขตป่าอีก เป็นปัญหาทางด้านการเสื่อมของดิน และราคาผลผลิตข้าวทำให้การพึ่งตัวเองของชุมชนหมู่บ้านลดลงไปอีก เพราะว่าชาวบ้านปลูกพืชเศรษฐกิจไม่ได้รายได้เพิ่มขึ้นเท่าที่ควร และไม่มีพื้นที่ปลูกพืชไร่สำหรับบริโภคในครัวเรือนเหมือนในอดีต

วงสาม คือ พื้นที่นา สำหรับปลูกข้าวต่อครัวเรือนก็มีแนวโน้มลดลง เช่น ในอดีตเคยมีครัวเรือนละ 50 ไร่ แต่ปัจจุบันมีครัวเรือนละ 25 ไร่ หรือน้อยกว่า ทำให้ปริมาณข้าวต่อครัวเรือนลดน้อยลง การพึ่งตัวเองก็ลดลงตามไปด้วย นอกจากนี้แม้ชาวบ้านจะได้รับการส่งเสริมให้ทำการเกษตรแผนใหม่โดยใช้พันธุ์พืชใหม่ ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง แต่กลับแย่ลงกว่าเดิม เพราะวัสดุอุปกรณ์การเกษตรตามแบบการทำการเกษตรแผนใหม่มีราคาแพง ชาวบ้านไม่มีเงินต้องกู้ยืมเงินมาซื้อโดยเสียค่าดอกเบี้ยสูงยิ่งกว่านั้นราคาข้าวก็ต่ำ ทำให้การพึ่งตัวเองเป็นไปไม่ได้ ต้องอาศัยภายนอกเป็นหลัก การใช้วัสดุอุปกรณ์การเกษตรตามหลักการทำการเกษตรแผนใหม่นอกจากจะให้ผลด้านลบแก่ชาวบ้านแล้ว ยังให้ผลด้านลบกับสิ่งแวดล้อมอีกด้วย เช่น ดินแห้งเนื่องจากการใช้ปุ๋ย เคมีการเกษตรทำให้ปลาในแหล่งน้ำเป็นโรคง่าย นี่ก็เป็นการแตกสลายขององค์ประกอบประการที่สามของโครงสร้างชุมชนหมู่บ้าน

วงสี่ คือ คน สถาบัน และผู้นำในอดีต ค่านิยมของชุมชนหมู่บ้านเป็นค่านิยมที่ช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และร่วมมือกัน ผู้นำตอบสนองความต้องการของชาวบ้าน ดูแลลูกบ้าน สถาบันหลักของชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งได้แก่ บ้าน วัด โรงเรียน สัมพันธ์กันเป็นเนื้อเดียวกัน แต่ปัจจุบันค่านิยมเปลี่ยนไปเป็นการแข่งขันกัน และเป็นปัจเจกชนนิยมไม่ร่วมมือกัน ผู้นำรับใช้ภายนอกมากกว่ารับใช้ชาวบ้าน สถาบันแข่งขันกันไม่ร่วมมืออันเป็นการแตกสลายขององค์ประกอบทางด้านสังคม ทำให้การพึ่งตัวเองของชุมชนหมู่บ้านเป็นไปไม่ได้

การวิเคราะห์ดังกล่าวนี้ สะท้อนให้เห็นปัญหาของชนบทในด้านความเสื่อมของทรัพยากร สิ่งแวดล้อม ระบบการผลิต และระบบสังคม ดังนั้น แนวทางการพัฒนาหรือการแก้ไขปัญหาก็ต้องมุ่งแก้ที่ระบบสิ่งแวดล้อม ระบบเศรษฐกิจ และระบบสังคมของชุมชนหมู่บ้าน โดยต้องเอาประชาชนซึ่งเป็นชาวบ้านธรรมดาเป็นหลักในการแก้ไขปัญหา และต้องสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนในการต่อรอง ปัญหาต่อมาก็คือ คำว่า การมีส่วนร่วมในรูปขององค์กรประชาชนมีความคิดสับสนอยู่ 2 พวก คือ ฝ่ายราชการเข้าไปจัดตั้งองค์กรประชาชนให้แก่ประชาชนเพื่อก่อให้เกิดการมีส่วนร่วม และอีกฝ่ายหนึ่ง คือ องค์กรพัฒนาเอกชน หรือ NGOs

ซึ่งบางองค์กรมีความเชื่อชาวบ้านร้อยเปอร์เซ็นต์โดยไม่ต้องทำอะไรให้ ซึ่งถือว่าเป็นฝ่ายแพ้ฝ่ายอื่นอีกอย่างหนึ่ง ปัญหาอีกประการหนึ่งก็คือ NGOs กล่าวหาฝ่ายราชการว่าเป็นการทำงานที่ตั้งอยู่บนรากฐานของระบบอุปถัมภ์ แต่ NGOs บางองค์กรก็ทำงานแบบระบบอุปถัมภ์เช่นเดียวกัน

บัณฑร อ่อนดำ ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า ในขณะนี้ได้มีความพยายามในการสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนให้เป็นระบบมากขึ้น โดยการนิยามการมีส่วนร่วมว่า การตัดสินใจ แต่ปัญหาคือ การตัดสินใจของชาวบ้านยังไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร ถ้าหากเปรียบเทียบการตัดสินใจของชนชั้นกลาง ดังนั้น ฝ่ายราชการและฝ่าย NGOs จึงต้องหันกลับมาทบทวนถึงบทบาทหน้าที่ของคนใหม่ โดยจำกัดบทบาทหน้าที่ของตนอยู่แต่การช่วยให้ชาวบ้านตัดสินใจได้อย่างมีประสิทธิภาพ

2. ชุมชนหมู่บ้านในฐานะหน่วยทางการปกครอง

หมู่บ้าน เป็นหน่วยทางสังคมระดับฐานล่าง ที่มีความสัมพันธ์เป็นลำดับช่วงชั้นกับระดับที่เหนือกว่าตามโครงสร้างทางการปกครอง ที่ประกอบด้วยหมู่บ้านตำบลอำเภอจังหวัดและประเทศ ชุมชนหมู่บ้านเป็นชุมชนที่มีพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ นัยยะของการนิยามหมู่บ้านให้ติดกับพื้นที่เกิดขึ้นจากการที่รัฐพยายามรวมศูนย์อำนาจและแบ่งพื้นที่เป็นหน่วยย่อย ๆ กำหนดให้หน่วยย่อยรวมกันเป็นหน่วยใหญ่ขึ้น มีกลไกการปกครองเป็นลำดับขั้นเพื่อง่ายต่อการปกครอง ซึ่งจำเป็นต้องมองลักษณะของความเป็นชุมชนหมู่บ้านที่สัมพันธ์กับรัฐ จะเห็นได้ว่า หมู่บ้านมีความสัมพันธ์กับรัฐมาโดยตลอด เพียงแต่จะมีความสัมพันธ์เรื่องใด มากหรือน้อยเพียงใดในแต่ละช่วงเวลา ดังนั้น ความเป็นชุมชนจึงไม่อาจเข้าใจได้อย่างเป็นเอกเทศ หากต้องเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์กับรัฐ

ชุมชนหมู่บ้านสื่อความหมายให้เข้าใจถึงการกระจุกตัวของบ้านหลาย ๆ บ้าน หรือหลายครัวเรือนในพื้นที่แห่งหนึ่งหรือในระบบนิเวศแห่งหนึ่ง และเป็นหน่วยสังคมขนาดเล็กที่สุดที่ทางราชการกำหนดให้เป็นหมู่บ้าน มีความหมายเป็นหน่วยทางการปกครองของทางราชการซึ่งในความเป็นจริง ความเป็นชุมชนอาจจะไม่มีในหมู่บ้าน หรือดำรงซ่อนอยู่ในส่วนทั้งหมดหรือบางส่วนของหมู่บ้านก็ได้

ประเทศไทยเริ่มทำการพัฒนาพัฒนาชนบทอย่างมีแผนในปีพุทธศักราช 2485 ตามแผนการบูรณะชนบทของประเทศ ประกอบกับการจัดตั้งกรมการพัฒนาชุมชน ซึ่งกำหนดให้พัฒนา/พัฒนาการปฏิบัติงานในหมู่บ้าน ควรเป็นชุมชนจึงถูกกำหนดตามหน่วยทางการปกครองขนาดเล็ก คือ หมู่บ้าน แม้ว่าบางชุมชนจะประกอบไปด้วยหลายหมู่บ้านที่มีความสัมพันธ์กันแต่เดิมหรือเคยเป็นหมู่บ้านเดียวกันต่อมาได้มีการแยกเป็นหมู่บ้านใหม่ภายหลัง ตามเกณฑ์การจัดตั้ง

หมู่บ้านของทางราชการแต่ยังคงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด มีสถาบันทางสังคมต่าง ๆ ร่วมกันหรือมีการใช้ทรัพยากรร่วมกัน เช่น ป่า พื้นที่ลุ่มน้ำ ฯลฯ แต่โครงสร้างการจัดการในประเด็นต่าง ๆ จะถูกแบ่งแยกไปตามหมู่บ้าน หรือเขตการปกครองในระดับต่าง ๆ มากกว่าจะพิจารณาถึงความเป็นชุมชนที่กลุ่มคนมีสายสัมพันธ์ หรือการเกาะเกี่ยวกันข้ามเขตการปกครอง

โดยนัยยะดังกล่าวมาข้างต้น ชุมชนจึงหมายถึงหมู่บ้านอันเป็นเขตการปกครองของรัฐ ซึ่งเป็นความหมายที่มีความจำกัดในการประสานพลังและความเชื่อมโยงในด้านต่าง ๆ หรือหากจะประสานความร่วมมือกันในระดับที่สูงขึ้นก็จะกำหนดจากเขตกับกลุ่มกิจกรรมในระดับต่าง ๆ หรือปัจจุบันมีความนิยมจัดตั้งเป็นประชาคมตำบล ประชาคมอำเภอ และประชาคมจังหวัด ซึ่งกระบวนการจัดการก็ยังคงอยู่ในภาระของฝ่ายราชการเป็นหลักอยู่นั่นเอง

วัฒนธรรมชุมชน

เมื่อมีความเป็นชุมชน ต่างก็มีการเรียนรู้ มีการปรับตัวและมีการสร้างสรรค์ วัฒนธรรมของตนเองขึ้นมา การดำรงชีพต้องพึ่งพาและดัดแปลงที่ทรัพยากรธรรมชาติแวดล้อมมาให้โดยเฉพาะปัจจัยพื้นฐานคือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค ทั้งด้วยการเรียนรู้ และการปรับตัวโดยตรงกับธรรมชาติแวดล้อม จากการเปลี่ยนแปลงและการเรียนรู้กับชุมชนอื่น ๆ สิ่ง que เรียนรู้และการส่งสมประสบการณ์นี้เรียกว่าเป็นความรู้และภูมิปัญญาของชุมชน ถือว่าเป็นทุน วัฒนธรรมที่สำคัญในการตั้งชุมชนหากมองถึงภาพรวมในเรื่องของวัฒนธรรมไทยจะมองเห็นความเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมว่าเป็นมาอย่างไร

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2545, น. 97-100) ได้แยกให้เห็นถึงอารยธรรมที่มีอิทธิพลต่อ วัฒนธรรมไทยไว้ดังนี้ 1) อารยธรรมภารตะจากอินเดีย เข้ามาทางศาสนาและชนชั้นปกครอง โดยรวมกล่าวได้ว่า วัฒนธรรมภารตะได้เข้ามาายกระดับของแคว้นอุษาคเนย์ขึ้นสู่ความเจริญเป็น ราชอาณาจักร มีสิทธิธรรมปกครองหลายชาติพันธุ์ โดยมีคนไทยขึ้นเป็นชนชั้นปกครองต่อเนื่อง มาถึงปัจจุบัน และเปลี่ยนราชธานีจากสุโขทัยมาเป็นอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ หรือกรุงเทพฯ ในช่วงเวลารวมกัน 800 ปี 2) อารยธรรมจีน การไปมาหาสู่ระหว่างสยามกับจีนมีมาตั้งแต่กรุง สุโขทัย ตลอดสมัย 417 ปี ของกรุงศรีอยุธยา และ 200 ปีเศษ ของกรุงเทพฯ คนจีนเข้ามาหากิน ต่างยุคต่างสมัย นอกจากจีนจะนำวัฒนธรรมมากับตัวแล้วก็ได้กลืนกลายมาเป็นคนไทยในกาล ต่อมา 3) อารยธรรมยุโรป ไทยมุ่งมันเปลี่ยนแปลงและปรับตัว โดยยึดแนวทางยุโรปเพื่อเพื่อให้ เป็นที่ยอมรับนับถือได้ และเพื่อบรรเทาการข่มเหงและเอารัดเอาเปรียบของประเทศผู้ล่าอาณานิคม

ในการทำให้ประเทศไทยมุ่งปฏิรูปแบบแผนการปกครอง การศึกษา กองทัพ สาธารณูปการ กฎหมาย การคมนาคม รสนิยมในหารแต่งกายและการกินอยู่ขณะเดียวกันก็พยายามรักษา “แก่น” ของวัฒนธรรมไทยไว้

ทั้งหมดเป็นการรับและการพัฒนาวัฒนธรรมที่มองภาพรวม แต่กับการรับวัฒนธรรมที่มากเกินไปก็ก่อให้เกิดปัญหาตามมา การเรียนรู้และการแสวงหา “ทุนทางวัฒนธรรม” เพื่อกลับมาเปลี่ยนแนวทางพัฒนาให้เข้ากับอัตลักษณ์และบริบทของตนเอง เป็นการมองที่ถูกต้องหากจะหันมาให้ความสำคัญกับชุมชนรากฐานของสังคม หากจะมองในเรื่องแนวความคิดของวัฒนธรรม จะเห็นว่าวัฒนธรรมเป็นเอกลักษณ์ของบุคคลและชุมชน หากเราไม่รู้จักตนเอง ไม่เคารพตนเองก็ไม่อาจพัฒนาได้ วัฒนธรรมเป็นพลังสำหรับการพัฒนาตนเองและสังคม ถ้าชุมชนมีวัฒนธรรมที่ดี มีศักยภาพในการพัฒนา ก็มีศักยภาพในการต้านกระแสทุนนิยมได้ แนวคิดนี้มองเห็นปรากฏการณ์ที่เป็นผลของระบบทุนนิยม ที่เน้นวัตถุนิยมทำให้คนเห็นแก่ตัว และต้องพึ่งพาทุนจากภายนอก จึงหันมาเน้นคุณธรรม ชาวบ้านที่ให้ความสำคัญกับจิต การพึ่งพาตนเอง และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (ปาริชาติ วลัยเสถียร, 2543, น. 59-60) การศึกษาวัฒนธรรมชุมชนก็เพื่อให้เข้าใจถึงวิถีชีวิตทั้งหมดของชุมชน เพื่อให้เข้าใจถึง “พลัง” ที่มีอยู่ในชุมชน และที่สุดก็เพื่อเข้าใจทิศทางการพัฒนา เพื่อให้เกิดความเข้าใจในเรื่องวัฒนธรรมชุมชน จึงได้มีผู้ให้ความหมายของวัฒนธรรมชุมชนในแง่ต่าง ๆ ดังนี้

วัฒนธรรม (Culture) คือ ระบบคุณค่าที่รวบรวมมาได้จากประวัติศาสตร์ เป็นคุณค่าทั้งทางเศรษฐกิจ การเมืองและแนวคิดที่สัมพันธ์กับโครงสร้าง มีผลต่อพฤติกรรมของคนในฐานะปัจเจกบุคคล และคนในหมู่บ้าน (สังคม) ในชีวิตจริงทั้งหมด ในแง่นี้วัฒนธรรมจึงไม่ใช่สิ่งเก่า เช่น ประเพณีต่าง ๆ เท่านั้น แต่วัฒนธรรมคือ “บทสรุปของความคิดและการปฏิบัติหรือคุณค่าทั้งหมดที่ให้แก่สังคม รวมขึ้นเป็นโครงสร้างทั้งด้านการทำมาหากิน (เศรษฐกิจ) ด้านอุดมการณ์ความเชื่อ และด้านของอำนาจการตัดสินใจ (การเมือง)” ทั้งหมดนี้เกี่ยวโยงกันอย่างแยกไม่ออก ซึ่งวัฒนธรรมเป็นผลมาจากวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนและสังคม (บุญเทียน ทองประสาน, 2531, น. 68)

ส่วน ประเวศ วะสี (2530, น. 34-36) ได้กล่าวว่า วัฒนธรรมชุมชนเป็นทรัพยากรที่มีค่าของสังคม โดยให้ประชาชนรวมตัวกันเป็นกลุ่มองค์กรย่อย ๆ เพื่อช่วยเหลือและสร้างความเข้มแข็งให้แก่สมาชิก ความสัมพันธ์ภายในกลุ่มและชุมชนควรเป็นแบบเท่าเทียมกัน ควรลดบทบาทหน้าที่ของรัฐและปรับปรุงวัฒนธรรมพื้นบ้าน โดยการเพิ่มบทบาทของศาสนาและนำ

วัฒนธรรมสากลเข้ามาผสมด้วย เป็นการพัฒนาที่สมบูรณ์ทั้งทางจิตใจและความสมดุลของสิ่งแวดล้อม

ทางด้าน จักรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา (2537, น. 238) ได้กล่าวว่า วัฒนธรรมของชุมชนเป็นระบบการคิด ระบบคุณค่า และอุดมการณ์ที่ชุมชนตั้งไว้ กลั่นกรอง และสืบทอดเนื่องกันมา ซึ่งหากมองวัฒนธรรมหมู่บ้านในประเทศไทยจะมีความสัมพันธ์กับเงื่อนไขในด้านที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐาน รูปแบบการทำมาหากิน และการจัดความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับโลกภายนอก

หากจะมองภาพรวมทั้งหมดของ “วัฒนธรรมชุมชน” จะเห็นได้ว่าแต่ละชุมชนมีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง มีพลัง มีระบบคุณค่าที่สั่งสมมาจากรุ่นก่อน ๆ และได้สะท้อนให้เห็นเป็นภาพของการปฏิบัติ และเป็นวิถีชีวิตของคนในชุมชน ก็เข้าใจวัฒนธรรมชุมชน จะช่วยให้เข้าใจถึงโครงสร้าง ความเป็นอยู่ การดำรงชีพ และสภาวะต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน วัฒนธรรมชุมชนถือเป็นพลังของชุมชนที่ช่วยในการพัฒนาศักยภาพของชุมชนได้ หากคนในชุมชนรู้จักใช้สิ่งที่เรียกว่า วัฒนธรรมชุมชนให้เกิดประโยชน์กับการพัฒนาชุมชนของตนเอง ในการศึกษาครั้งนี้ “วัฒนธรรมชุมชน” ถือว่าเป็นหัวใจสำคัญของการศึกษา เพราะถ้าเข้าใจวัฒนธรรมชุมชน ก็จะทำให้เป็นโครงสร้างของพื้นที่ ความเป็นอยู่ การดำรงชีพ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ในแต่ละพื้นที่จะมีไม่เหมือนกัน ฉะนั้น การที่จะรู้และเข้าใจสิ่งที่ป็นชุมชน จะต้องรู้และเข้าใจวัฒนธรรมที่ชุมชนนั้น ๆ มีด้วย

กระบวนการเรียนรู้และการมีส่วนร่วมของชุมชน

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

การเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพในการพัฒนา คือ การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมในการปฏิบัติงานจริงผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายโดยเฉพาะ กลุ่มเป้าหมายมีการเรียนรู้ร่วมกัน สุ่มนทนา พรหมบุญ และคณะ (อ้างถึงใน ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2543, น. 159) เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมว่า คือหนทางที่จะนำไปสู่มิติแห่ง การศึกษาตลอดชีวิต ได้โดยการให้ผู้เรียนรู้ สามารถแสวงหาความรู้ได้ด้วยตนเอง และลงมือปฏิบัติกิจกรรมที่หลากหลายและยืดหยุ่น การจำแนกวิธีการจัดการเรียนรู้นั้น

มาลี พุกษ์พงศาวิลี (2541, อ้างถึงใน ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2543, น. 163-167) ได้จำแนกการเรียนรู้ตามกลุ่มเป้าหมาย และระดับของงาน ได้แก่

1. การเรียนรู้ในระดับบุคคล เป็นการส่งเสริมการศึกษา ส่งเสริมข้อมูล เพื่อขยาย การรับรู้ประกอบการตัดสินใจ นำไปสู่การพัฒนาตนเอง เพื่อเตรียมความพร้อมในการเข้าร่วมใน กระบวนการพัฒนา

2. การเรียนรู้ในระดับกลุ่ม การมาใช้กลุ่มเป็นกลไกการทำงานระดับชุมชน เป็นการส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้ด้วยวิธีการทำงานร่วมกัน กระบวนการจะเริ่มจากสภาพปัญหา หรือความต้องการที่ดำรงอยู่ จากนั้นจึงวิเคราะห์หาสาเหตุของปัญหา แล้วจึงแสวงหาแนว ทางแก้ไข

3. การเรียนรู้ในระดับชุมชน จะใช้หลักการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ให้ผู้เรียนเป็น ศูนย์กลางมุ่งการศึกษาที่เกิดจากการปฏิบัติ สอดคล้องกับความต้องการและประโยชน์ต่อ กลุ่มเป้าหมาย เน้นการส่งเสริมสร้างให้ชุมชน คิดเป็น พุดเป็น ทำเป็น

4. การเรียนรู้ในระดับเครือข่าย เป็นการเรียนรู้เพื่อมุ่งเน้นการพัฒนาให้เกิดองค์กร ประชาชนเพื่อร่วมกันแก้ปัญหาในระดับที่ใหญ่ขึ้นกว่าชุมชน โดยใช้วิธีการแบ่งปันความรู้ ประสบการณ์ การศึกษาดูงาน การฝึกอบรม การประชุมสัมมนา และทำกิจกรรมที่ทำให้ ชาวบ้านเกิดกระบวนการเรียนรู้ ที่มีการพัฒนามากขึ้น เช่น การส่งเสริมให้ชาวบ้านรวมกลุ่ม การ จัดอบรมสัมมนาร่วมกับองค์กรต่าง ๆ การประสานหน่วยงานเพื่อขอการสนับสนุนด้านเงินทุน ความรู้ เครื่องมือ อุปกรณ์ และการศึกษาดูงาน เป็นต้น

5. การจัดการศึกษาสำหรับเด็กและสำหรับผู้ใหญ่ เป็นกระบวนการจัดการเรียนรู้ โดยเน้นกิจกรรมให้เหมาะสมกับวัย มีรูปแบบที่หลากหลาย สอดคล้องกับเป้าหมาย

โดยสรุป กระบวนการเรียนรู้ เป็นกระบวนการที่สำคัญ ที่จะนำชุมชนไปสู่การพัฒนา และนำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนได้ การที่ชุมชนสามารถเรียนรู้ให้เกิดกิจกรรมการพัฒนานั้น จำเป็นจะต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้ ที่เน้นให้สมาชิกเข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน ทั้งนี้เพื่อให้ เกิดลักษณะการส่งเสริมความเข้มแข็งในการดำเนินกิจกรรม ให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้

การมีส่วนร่วมของชุมชน

ความหมาย

ได้มีผู้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมไว้หลากหลายและมีความแตกต่างกัน ไปตามความเข้าใจและประสบการณ์ของบุคคล ดังเช่น นิรันดร์ จงวุฒิเวศน์ (อ้างถึงใน ชินรัตน์ สมสืบ, 2539, น. 21) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมว่า การทำงานร่วมกันกับกลุ่ม เพื่อให้ บรรลุตามวัตถุประสงค์ด้วยความร่วมมือร่วมใจ โดยการกระทำดังกล่าว ในห้วงเวลาและลำดับ

เหตุการณ์ที่ทรงประสิทธิภาพ คือ ถูกจังหวะและเหมาะสม ทั้งการกระทำการงานดังกล่าวด้วยความรู้สึกผูกพัน ให้ประชาชนเชื่อถือได้ แสดงว่าการมีส่วนร่วมเป็นผลของการร่วมมือร่วมใจ การประสานงาน และความรับผิดชอบ

นอกจากนี้แล้ว ยุพา วงศ์ไชย (2545, น. 97) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชน หมายถึงการเข้าร่วมแสดงความคิดเห็น หรือการเข้าร่วมแสดงการตัดสินใจ หรือการเข้าร่วมดำเนินการในกิจกรรมทางด้านสังคม การเมือง การปกครอง ซึ่งการเข้าร่วมนั้นจะเป็นการเข้าร่วมโดยตรง หรือการสนับสนุนให้ผู้อื่นเป็นตัวแทนในการเข้าร่วมได้

ส่วน บัณฑิต อ่อนดำ (อ้างถึงใน วรณีย์ พฤษิตถาวร, 2541, น. 3-8) กล่าวถึงกระบวนการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในกระบวนการพัฒนา โคนชาวบ้านจะต้องเป็นผู้ตัดสินใจถึงปัญหาและสาเหตุ ลำดับความสำคัญก่อนหลังในการแก้ปัญหา ดำเนินการแก้ไขปัญหาพร้อมกัน ตามวิธีที่ตกลงกันและทำการประเมินผลร่วมกัน

ทางด้าน ชชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2545, น. 14-15) กล่าวถึงการมีส่วนร่วมตามความหมายว่า เป็นสิทธิและเป็นกลไกพื้นฐานของประชาชน ทั้งโดยฐานะที่เป็นปัจเจกบุคคล และเป็นชุมชน ที่จะปกป้องและรักษาสิทธิเสรีภาพทางกาย ทางปัญญา และทางจิตวิญญาณ การมีส่วนร่วมในมุมมองนี้ เป็นการแสดงออกถึงความเชื่อ และคุณค่าของการพึ่งตนเองของปัจเจกชน และชุมชน ความตระหนักในหน้าที่ของความเป็นพลเมือง ที่จะต้องร่วมกันจัดการชีวิตความเป็นอยู่ของตน ร่วมกันปกครองกันเอง และปกครองตนเอง ดังนั้นการมีส่วนร่วมตามเกณฑ์คุณค่าดังกล่าวจึงมีลักษณะพื้นฐาน 3 ประการ คือ

1. เป็นการมีส่วนร่วมเพื่อสร้างสรรค์ความดีงาม ให้แก่ทุกด้านของชีวิตประชาชน และชุมชน (Inclusiveness)
2. เป็นการมีส่วนร่วมเพื่อความเท่าเทียมกัน (Equity) ของปัจเจกชนและกลุ่มคนในการมีส่วนร่วมให้ (Give) และมีส่วนได้รับผลประโยชน์ (Take) จากการกระจายทรัพยากรสาธารณะ
3. เป็นการมีส่วนร่วมที่ทำให้เกิดคุณธรรม (Justice) แก่ปัจเจกชน และกลุ่มคนที่มีสถานภาพต่างกัน ได้มีปฏิสัมพันธ์ในลักษณะของการแบ่งปัน เกื้อกูลกัน อุ่มชูกัน และการเรียนรู้ร่วมกัน

จากการที่กล่าวมาข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า การมีส่วนร่วมหมายถึง การที่มีความสำนึกร่วมกันในความรู้สึกเป็นเจ้าของ ส่งผลให้ประชาชนได้มีโอกาสเข้าไปร่วมคิด ตัดสินใจในการกระทำการใดที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับตนเองในทุกขั้นตอน ซึ่งจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่ประชาชน เนื่องจากเป็นเรื่องของประชาชน ผู้ที่รู้ดีที่สุดคือประชาชน จึงได้ทุกอย่างมาตรงความต้องการ

กระบวนการมีส่วนร่วม

กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนานั้น ประชาชนจะต้องเข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการปฏิบัติงานโดยมีนักวิชาการ หรือนักพัฒนาจากภายนอกเป็นผู้ส่งเสริมและสนับสนุนในด้านต่าง ๆ โดยส่วนใหญ่กระบวนการมีส่วนร่วมจะเริ่มจากการค้นหาปัญหาและสาเหตุ การวางแผนดำเนินกิจกรรมการแก้ไขปัญหา การปฏิบัติงานการร่วมรับผลประโยชน์และการติดตามประเมินผล

เดวิท แมทิวส์ (อ้างถึงใน รัฐวุฒิ เสนาคำ, ผู้แปล, 2540, น. 15-18) กล่าวถึงการมีส่วนร่วมไว้ในหลักการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน ในกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนดังนี้

1. การกำหนดประเด็นปัญหาโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน คือ การเปิดโอกาสให้ประชาชนขบคิดปัญหา ไม่เพียงแต่จากแง่มุมของผลประโยชน์ของตนเท่านั้น แต่รวมถึงผลประโยชน์ของคนอื่นด้วย ซึ่งเท่ากับเป็นการกระตุ้นให้ประชาชนเกิดสำนึกในชะตากรรมร่วมกันและเป็นขั้นตอนแรกของการกระตุ้นจิตสำนึกของประชาชน และร่วมแก้ปัญหาที่กำลังเกิดขึ้นกับชุมชนของตน

2. การสร้างทางเลือกให้กับชุมชน โดยผ่านการสนทนาแบบพินิจพิจารณา เป็นกระบวนการตัดสินใจที่ใกล้ชิดกับการปฏิบัติ แม้การสนทนาจะยังไม่ตกลงเห็นพ้องต้องกัน แต่เป็นการสร้างแนวทาง ๆ และเผยให้เห็นเป้าหมายที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันของผู้เข้าร่วม นอกจากนี้ยังเป็นการสร้างสำนึกความเป็นไปได้ของการดำเนินกิจกรรม ซึ่งเป็นตัวช่วยเสริมสร้างพลังรวมหมู่ในการดำเนินกิจกรรมตามที่ตัดสินใจ

3. การดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เป็นกิจกรรมดำเนินพลังรวมหมู่ของประชาชน มีความหลากหลายและเกี่ยวข้องกับประชาชนจำนวนมาก เกิดจากการสนทนาแบบพินิจพิจารณา นำมาซึ่งการกำหนดกิจกรรมทั่วไปของการดำเนินกิจกรรมเผยให้เห็นถึงประโยชน์ที่เกี่ยวข้องของผู้เข้าร่วม และเป้าหมายที่อาจร่วมกันได้ กิจกรรมสาธารณะเกิดจากเป้าหมายที่ร่วมกันของผู้คนจึงก่อให้เกิดการร่วมพลังเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แกกันและกัน

4. การประเมินกิจกรรมโดยสาธารณะ คือการเปิดโอกาสให้เข้ามามีส่วนร่วมในการประเมินผลกิจกรรมที่ดำเนินการในชุมชน โดยให้ชาวบ้านตัดสินใจว่าความพยายาม และกิจกรรมที่ดำเนินการใดมีประโยชน์และคุณค่าอย่างแท้จริงต่อชุมชน เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนประเมินและปรับเปลี่ยนกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง

ทั้งนี้ทางปฏิบัติ กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน ในการดำเนินกิจกรรมการพัฒนาที่กล่าวมาข้างต้น ประชาชนอาจไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน เพราะมีข้อจำกัดหลาย

ประการ ดังนั้นการตัดสินใจ (Decision Making) จึงเป็นส่วนสำคัญที่นักพัฒนา จะต้องเปิดโอกาส ได้กระทำการตัดสินใจในการดำเนินกิจกรรมการพัฒนา จึงจะถือว่าเป็นการมีส่วนร่วมที่แท้จริง เพราะประชาชนเป็นฝ่ายกำหนดความต้องการ ในการแก้ปัญหาของชุมชนด้วยตนเอง

ลักษณะของการมีส่วนร่วม

ลักษณะการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนโดยทั่วไปนั้น ประชาชนอาจเข้าร่วมใน กระบวนการตัดสินใจว่าจะทำอะไร เข้าร่วมในการนำโครงการไปปฏิบัติ โดยเสียสละทรัพยากร ต่าง ๆ เช่น แรงงาน วัสดุ เงินหรือร่วมมือในองค์การหรือกิจกรรมเฉพาะด้าน เข้าร่วมผลประโยชน์ ที่เกิดจากการพัฒนาและร่วมในการประเมินผลโครงการ (ปธาน สุวรรณมงคล, 2527, น. 82) ลักษณะของการมีส่วนร่วมมีดังนี้

1. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการตัดสินใจ
2. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการดำเนินการ
3. การมีส่วนร่วมของประชาชนในผลประโยชน์

ประโยชน์ของการมีส่วนร่วมของประชาชน

วิทยาลัยการปกครองท้องถิ่น สถาบันพระปกเกล้า (2545, น. 380-381) ได้กล่าวถึง ประโยชน์การมีส่วนร่วมไว้ดังนี้

1. เพิ่มคุณภาพของการตัดสินใจ กระบวนการปรึกษาหารือ กับสาธารณะชนช่วยให้ เกิดความกระจ่างในวัตถุประสงค์และความต้องการของโครงการหรือ นโยบายนั้น ๆ ได้อยู่เสมอ
2. ลดค่าใช้จ่ายและการสูญเสียเวลา โดยทั่วไปกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน อย่างเต็มรูปแบบมักจะสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายและเสียเวลา แต่ในทางปฏิบัติแล้ว การมีส่วนร่วมของ ประชาชนมาตั้งแต่ต้นสามารถที่จะลดความล่าช้าและลดค่าใช้จ่ายที่เกี่ยวข้องกับความขัดแย้งของ ประชาชนได้ การตัดสินใจอย่างใดอย่างหนึ่งอาจดูสิ้นเปลืองและเสียเวลากว่าที่จะตัดสินใจได้ แต่ ว่าเป็นเมื่อตัดสินใจแล้วนำมาสู่การปฏิบัติอาจเป็นวิธีการที่ประหยัดกว่าด้วยซ้ำ การตัดสินใจอย่างใด อย่างหนึ่งที่ทำไปอย่างรวดเร็วและดูเหมือนจะไม่สิ้นเปลือง อาจเสียค่าใช้จ่ายมากกว่า ถ้าการ ตัดสินใจนั้นไม่ได้ทำให้เกิดข้อตกลงระหว่างกลุ่มหรือความเห็นชอบในกลุ่มต่าง ๆ ที่มีผลประโยชน์ เกี่ยวข้องกันได้ แต่กลับไปสู่ความขัดแย้งของประชาชนอย่างต่อเนื่องมากขึ้น การมีส่วนร่วมของ ประชาชนสามารถเกิดผลในการยอมรับอย่างสูงต่อการตัดสินใจ โดยกลุ่มซึ่งมีส่วนได้ส่วนเสียใน การตัดสินใจนั้น ๆ วิธีการนี้จะช่วยลดความขัดแย้งระหว่างการนำไปปฏิบัติ ทำให้เกิดการประหยัด ค่าใช้จ่าย ซึ่งโดยทั่วไปมักจะแพงกว่าค่าใช้จ่ายที่เกิดจากการจัดทำหรือการดำเนินการให้ประชาชน มีส่วนร่วมในระยะต้น

3. การสร้างฉันทามติ โครงการมีส่วนร่วมของประชาชนสามารถสร้างความมั่นคงและยืดหยุ่นต่อการยอมรับระหว่างกลุ่มซึ่งก่อนหน้านี้อาจจะมีเห็นขัดแย้งทางการเมือง และก่อให้เกิดความเข้าใจระหว่างคู่อริ ลดความขัดแย้งทางการเมือง และก่อให้เกิดความชอบธรรมในการตัดสินใจของรัฐ

4. ความสำเร็จและผลการปฏิบัติของโครงการ การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจทำให้คนเรามีความรู้สึกเป็นเจ้าของของการตัดสินใจนั้น และครั้งหนึ่งเมื่อได้ร่วมตัดสินใจแล้วย่อมต้องการที่จะเห็นสิ่งนั้นนำไปปฏิบัติได้ ไม่เพียงแต่จะมีการสนับสนุนทางการเมืองต่อการนำไปปฏิบัติ แต่กลุ่มและปัจเจกชนอาจจะกระตือรือร้นในการที่ช่วยให้เกิดผลในการปฏิบัติ

5. การหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้า หรือหลีกเลี่ยงความขัดแย้งที่รุนแรง ความขัดแย้งในโครงการอาจนำไปสู่ การปฏิบัติอันยากที่จะแก้ไข กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนก่อให้เกิดโอกาสที่คู่อริจะแสดงความต้องการของกลุ่มเขาและความห่วงกังวลที่ปราศจากความรู้สึกที่เป็นปฏิปักษ์ การมีส่วนร่วมของประชาชนตั้งแต่ต้นสามารถลดการเผชิญหน้ากันอย่างรุนแรงที่อาจจะเป็นได้ อย่างไรก็ตามการมีส่วนร่วมของประชาชนไม่ใช่ยาวิเศษ มันไม่อาจที่จะลดหรือกำกวมความขัดแย้งทุก ๆ กรณีได้

6. ความน่าเชื่อถือและความชอบธรรมโดยทั่วไปแล้วการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นวิถีทางที่จะนำไปสู่ความชอบธรรมและการดำรงอยู่ของความชอบธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อการตัดสินใจก่อให้เกิดความขัดแย้งก็คือ จะต้องใช้กระบวนการตัดสินใจซึ่งโปร่งใส และน่าเชื่อถือต่อสาธารณชน และซึ่งให้สาธารณชนมีส่วนร่วม โครงการมีส่วนร่วมของประชาชนยังก่อให้เกิดความเข้าใจถึงเหตุผลที่นำไปสู่การตัดสินใจนั้น ๆ

สรุป จากทั้งหมดที่กล่าวมา การมีส่วนร่วมถือเป็นหัวใจของการพัฒนา เพราะเป็นเสมือนจุดเริ่มต้นที่ดีของการทำงาน การเข้ามามีส่วนร่วมนั้น จะทำให้การพัฒนาดำเนินไปได้อย่างตรงตามวัตถุประสงค์ เพราะการมีส่วนร่วมเป็นการทำงานที่ผ่านการระดมสมอง การร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมตัดสินใจ ในประเด็นปัญหาที่ต้องการ เมื่อมีการปฏิบัติ ความสำเร็จต่าง ๆ มักจะเกิดขึ้นได้ตรงกับความต้องการของผู้ที่เข้ามามีส่วนร่วม ผู้ศึกษาได้ใช้แนวความคิดการมีส่วนร่วม นำมาวิเคราะห์ถึงเงื่อนไขการเกิดโครงการหมู่บ้านหน้าอ่าวว่า ชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ตั้งแต่ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมรับผลประโยชน์ มากน้อยแค่ไหน อย่างไรก็ตาม การเข้ามาร่วมของประชาชนในพื้นที่เข้ามามีลักษณะใด โดยตรงหรือโดยผ่านผู้แทน ซึ่งในเรื่องของการมีส่วนร่วมนี้ ก็จะแสดงให้เห็นทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนได้ชัดเจนขึ้น

ผู้นำ

ความหมายและลักษณะของผู้นำ

ผู้นำ ถือเป็นสมาชิกในชุมชนที่มีความสามารถในการจูงใจคนให้ปฏิบัติตามความเห็น ความต้องการ หรือคำสั่งของตน ผู้นำในที่นี้มองได้หลากหลาย เช่น ผู้นำทางการเมือง กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน แพทย์ตำบล ผู้นำทางการศึกษา เช่น ครู กรรมการศึกษา ผู้นำทางเศรษฐกิจ เช่น ผู้ร่ำรวย พ่อค้า ผู้นำกลุ่มชาวนา ผู้นำกลุ่มชาวไร่ ผู้นำกลุ่มทอผ้า ผู้นำทางศาสนา เช่น สมภารวัด ฯลฯ สัทธญา สัทธญาวิวัฒน์ (2547, น. 16) ได้กล่าวว่า ภาวะผู้นำทำให้เกิดการพัฒนา ภาวะผู้นำหรือผู้นำประเภทต่าง ๆ ยิ่งมีมากเท่าใด ก็จะทำให้การพัฒนามีระดับสูงมากขึ้นเพียงนั้น ทั้งนี้ก็เพราะผู้นำมักจะเป็นผู้ที่มีคุณภาพ การทำงานของผู้นำจึงพลอยมีคุณภาพหรือมีประสิทธิภาพไปด้วย หรือไม่เช่นนั้นผู้นำสามารถจะรวมคนได้เป็นจำนวนมาก จึงทำให้การทำงานใหญ่หรืองานที่มีปริมาณมากทำได้สำเร็จได้ง่ายขึ้น นอกจากนั้นด้วยบารมีของผู้นำ จึงทำให้เกิดผลดีแก่การพัฒนา

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ (2537, น. 46-58) ได้กล่าวถึงปัจจัยที่ทำให้ผู้นำได้รับการยอมรับจากชุมชน คือ

1. ความรู้ความสามารถพิเศษของผู้นำ เป็นผู้ที่มีความสามารถในการมองปัญหา วิเคราะห์ปัญหา มีการติดต่อประสานงานกับภายนอก
2. มีความมุ่งมั่น จริงใจ และทำงานด้วยความเสียสละ
3. ความเหมาะสมสอดคล้องของกิจกรรมในการแก้ปัญหาของชุมชน หมายความว่าผู้นำได้จัดกิจกรรมหรือโครงการที่ตรงกับความต้องการของคนในชุมชน ผู้นำคนนั้นก็ได้รับการยอมรับจากคนในชุมชนมากกว่าผู้ที่ทำกิจกรรมที่ไม่ตรง และมาตอบสนองกับความต้องการของคนในชุมชน
4. การยอมรับของบุคคลภายนอก เมื่อคนภายนอกให้การยอมรับผู้นำ คนภายในก็ยิ่งยอมรับผู้นำมากขึ้น
5. บุคลิกภาพของผู้นำ เช่น การให้ความสนใจใฝ่รู้ศึกษาด้วยตัวเองเสมอมา การกล้าทดลองสิ่งใหม่ ๆ รู้จักเรียนรู้ เป็นคน ช่างคิด ช่างทำ ช่างสังเกตจดจำ มีความเป็นตัวของตัวเองสูง รวมทั้งมีความสามารถในการประสานงาน มีความเข้าใจชุมชนของตนเอง และสังคมภายนอกชุมชน
6. ปัจจัยครอบครัว ผู้นำที่ครอบครัวให้การสนับสนุนในการทำกิจกรรม จะได้รับการยอมรับเป็นอย่างดี

พระธรรมปิฎก (อังกูรโม โสภโณ ปาโมกฺโธ) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของความเป็นผู้นำไว้ว่า

1. ต้องมีความรู้หรือทักษะในเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่กลุ่มหรือชุมชนต้องการ
2. ต้องมีผู้ตาม ได้แก่ สมาชิก
3. มีโอกาสที่จะใช้ความรู้ให้เป็นประโยชน์
4. มีความสามารถที่จะใช้ความรู้

ในการศึกษาภาวะผู้นำนี้ ผู้นำถือเป็นองค์ประกอบภายในชุมชนที่สำคัญ มีส่วนในการพัฒนาทุนทางสังคมให้เกิดขึ้นในชุมชน ผู้ศึกษาจะได้นำมาวิเคราะห์ถึงการดำเนินกิจกรรมความสำคัญของผู้นำมีมากน้อยแค่ไหน การมีผู้นำทำให้การดำเนินในการพัฒนา หรือการดำเนินกิจกรรมให้ประสบความสำเร็จหรือไม่ หากไม่มีผู้ดำเนินงานจะเป็นอย่างไร ซึ่งเป็นการค้นหาจุดแข็งที่ชุมชนมี ซึ่งเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดความสำเร็จในการดำเนินงานในการพัฒนาชุมชนต่อไป

แนวคิดชุมชนเข้มแข็ง

การพัฒนาที่มุ่งเน้นพัฒนาเพียงด้านเดียว เหมือนเช่นการพัฒนาที่ผ่านมา ที่เน้นสร้างรายได้ ส่งเสริมเพื่อให้เศรษฐกิจของประเทศเจริญ โดยไม่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาด้านอื่น ๆ มากนัก ส่งผลให้เกิดปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจ จนทำให้มีการเปลี่ยนแปลงยุทธศาสตร์ การพัฒนาแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในหลาย ๆ ฉบับต่อมา เพื่อให้การพัฒนาเป็นไปอย่างถูกต้องทิศทาง โดยการหันมาให้ความสำคัญกับการพัฒนาคน โดยให้ชุมชนเป็นฐานรากในการพัฒนา ประชาชนเริ่มต้นตัวให้ความสนใจในการพัฒนาตนเองและท้องถิ่น ไม่รอรับการให้บริการจากส่วนราชการเหมือนก่อน เพราะประชาชนทราบดีว่าการรอรับบริการ การบริหารประเทศแบบสั่งการจากบนลงล่าง (Top down) เป็นการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน ชุมชนมีความอ่อนแอไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้ เมื่อผลพัฒนาเป็นดังที่กล่าว กระแสการเรียกร้องให้สร้างความเข้มแข็งของชุมชนในทุกระดับในประเทศไทยได้เริ่มมีมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อประเทศไทยเผชิญปัญหา “เศรษฐกิจฟองสบู่แตก” ทำให้คนไทยเร่งหาคำตอบกันมากขึ้น หลายคนเริ่มถามตัวเอง ถามถึงสังคมของตนเองมากขึ้น จนเริ่มเกิดเป็นความสงสัยร่วมกันว่า สังคมไทยมิได้เกรียงไกรและแข็งแกร่งอย่างที่คิด การสร้างความเจริญ การพัฒนาตามกระแสหลัก และการเปิดความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจในระดับโลกที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมที่รวดเร็ว แม้จะได้มาซึ่งคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นอย่างมากมายของคนบางกลุ่ม

เท่านั้น แต่ก็ได้ทั้งความเสื่อมโทรม และความร่อยหรอของฐานทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของประเทศ และความเป็น “ชุมชน” ความภูมิใจและความช่วยเหลือกันหดหายไปในสังคมไทย

ความหมายของชุมชนเข้มแข็ง

นักพัฒนาและนักวิชาการหลายกลุ่ม ได้ให้ความหมายของ ชุมชนเข้มแข็งไว้ดังนี้ ดวงแก้ว จันทรสระแก้ว และ วิชุนา ปาณณังษ (2541, น. 40) กล่าวว่า ความเข้มแข็งของชุมชน หมายถึง การที่คนที่ความสุข ครอบคลุม เศรษฐกิจมั่นคง สิ่งแวดล้อมยั่งยืน อันเป็นผลลัพธ์จาก ภาวะพื้นฐาน นับตั้งแต่วิถีชีวิต วัฒนธรรม ความเชื่อ ภูมิปัญญา ภาวะผู้นำ รูปแบบการทำมาหากิน สภาพแวดล้อมและทรัพยากร การปกครองตนเอง ตลอดจน “กระบวนการทางสังคม” ของชุมชนนั้น ๆ เช่นการลงแขก ลงแรงช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชุมชน การถก การเสวนา ร่วมเรียนรู้และแก้ปัญหาต่าง ๆ ด้วยกันในชุมชน ตลอดจนลักษณะ สัมพันธภาพระหว่างสมาชิกในชุมชนทั้งในวิถีชีวิต และการทำมาหากินเป็นต้น สภาพะและการกระบวนการชุมชนเหล่านี้ก่อให้เกิด “พลังชุมชน” ในรูปแบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นระบบเศรษฐกิจที่มั่นคง ในรูปแบบการเกษตรผสมผสาน หรือธุรกิจขนาดย่อมในชุมชน ที่ช่วยให้ชุมชนสามารถสืบทอดวิถีการทำมาหากินไปยังชุมชนรุ่นต่อไป การมีกลุ่มออมทุนในรูปแบบสหกรณ์ออมทรัพย์หรือธนาคารชุมชน เพื่อเป็นสวัสดิการและเป็นหลักประกันอันมั่นคงให้คนในชุมชน การมีสภาพครอบครัวที่อบอุ่นแน่นแฟ้นอยู่พร้อมหน้า การมีสภาพแวดล้อมในชุมชนที่สมบูรณ์และยั่งยืน การมีกลไกการปกครองตนเองที่เข้มแข็ง การมีการศึกษาที่เหมาะสมกับท้องถิ่น พลังชุมชนนี้เองที่สร้างสภาพ “คนมีความสุข ครอบครัวยั่งยืน เศรษฐกิจมั่นคง สิ่งแวดล้อมยั่งยืน” ในชุมชนดังกล่าวข้างต้น และจะเป็นความเข้มแข็งของชุมชนในการเผชิญกับแรงปะทะต่าง ๆ ภายนอก ไม่ว่าจะเป็นแรงปะทะจากระแสเศรษฐกิจทุนนิยม กระแสการเมืองระดับชาติ และท้องถิ่น กระแสสื่อมวลชน ซึ่งชุมชนจะได้ใช้ความเข้มแข็งนี้ในการต้านแรงปะทะต่าง ๆ ด้วยการ-พินิจพิเคราะห์ได้ตรงตรง เลือกรับวิถีชีวิต และวิธีการพัฒนาที่เหมาะสมให้แก่ตนเอง

ส่วน ประเวศ วะสี (2541, น. 46) ได้ให้ความหมายของชุมชนที่มีความเข้มแข็งว่า คือ การที่สมาชิกในชุมชน มีความสามารถในการบริหารจัดการได้อย่างต่อเนื่อง และสามารถศักยภาพของคนในชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนและปัญหาอื่น ๆ ให้สามารถเผชิญกับภาวะวิกฤตต่าง ๆ ได้ ความเข้มแข็งของชุมชนเกิดจากการที่คนที่มีวัตถุประสงค์ร่วมกันเข้ามาร่วมคิดร่วมทำ มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีการเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัติ ความเป็นชุมชนจะทำให้เกิด

ศักยภาพในการแก้ปัญหาทุกชนิด ทั้งทางเศรษฐกิจ จิตใจ สังคม สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรมการเมือง และสุขภาพ

นอกจากนี้แล้ว กรมการปกครอง (2545, น. 63) ได้ให้ความหมายของชุมชนเข้มแข็งว่า หมายถึง ชุมชนที่มีความสามัคคี มีอาชีพและเศรษฐกิจมั่นคง สุขภาพปลอดจากยาพิษ และโรคเอดส์ สิ่งแวดล้อมดี มีกฎและปฏิบัติตามกฎ มีผู้นำผู้ตามที่ดี มีความใฝ่เรียนรู้ร่วมกัน รู้จักการใช้สอยทรัพยากรธรรมชาติท้องถิ่น มีความเสียสละและพึ่งพาอาศัยกัน มีศีลธรรม ประสานงานกับองค์กรภายนอกสม่ำเสมอ เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม มีความอดออมและอดทน การสื่อสารและสามารถจะเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายได้ การสร้างความเข้มแข็งของชุมชน หมายถึง การที่ประชาชนในชุมชนต่าง ๆ ของเมืองหรือชนบทได้รวมตัวกันเป็นองค์กรชุมชน ในรูปต่าง ๆ เช่น กลุ่ม ชมรม สหกรณ์ องค์กรชาวบ้าน เครือข่ายอื่น ๆ ที่มีความหมายแสดงถึง การร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันเพื่อประโยชน์ร่วมกันของชุมชน ต้องมีจิตสำนึกของการพึ่งพาตนเอง ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมรับผิดชอบ และความเอื้ออาทรต่อชุมชนอื่น ๆ ด้วย โดยองค์กรชุมชนเหล่านี้จะมีการเรียนรู้ การตัดสินใจ การดำเนินงานพัฒนา การบริหารจัดการและการแก้ไขปัญหาร่วมกันของคนในชุมชน ตลอดจนความรัก สามัคคี เอื้อเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ซึ่งจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนาทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ภายในชุมชนที่ดีขึ้นและมีผลกระทบไปสู่ชุมชนภายนอกตามมา

จากความหมายชุมชนเข้มแข็งที่มีผู้รู้ได้กล่าวมาทั้งหมด สามารถสรุปความหมายได้ว่า หมายถึง การที่สมาชิกในชุมชนมีความสามารถในการบริหารจัดการในเรื่องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนได้อย่างต่อเนื่องด้วยความสามัคคี มีความเอื้ออาทร มีการเรียนรู้ร่วมกันและสามารถพัฒนาทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ภายในชุมชน ที่ดีขึ้นและมีผลกระทบไปสู่ชุมชนภายนอกตามมา

จากความหมายชุมชนเข้มแข็งที่มีผู้รู้ได้กล่าวมาทั้งหมด สามารถสรุปความหมายได้ว่า หมายถึง การที่สมาชิกในชุมชนมีความสามารถในการบริหารจัดการเรื่องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน ได้อย่างต่อเนื่องด้วยความสามัคคี มีความเอื้ออาทร มีการเรียนรู้ร่วมกันและสามารถพัฒนาศักยภาพของคนในชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน ภายในชุมชนต้องมีกฎระเบียบและการปฏิบัติตามกฎของชุมชน มีผู้นำ มีการใฝ่เรียนรู้ มีความเสียสละและมีศีลธรรม การที่ชุมชนมีองค์ประกอบเหล่านี้ส่งผลให้ชุมชน มีการแก้ปัญหาได้ถูกต้อง คนในชุมชนมีความสุข ครอบคลุมอบอุ่น เศรษฐกิจมั่นคง สภาวะแวดล้อมยั่งยืน ทั้งหมดนี้คือความหมายของชุมชนเข้มแข็ง และการที่จะทำให้ชุมชนเข้มแข็งได้นั้น มีหลายปัจจัยของการเกิดอีก คือ การที่คนมี

วัตถุประสงค์ร่วมกัน เข้ามาร่วมคิดร่วมทำ มีความเชื่ออาทรต่อกัน มีการเรียนรู้ร่วมกันในทางปฏิบัติ ทำให้สามารถดำเนินการและสามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ การทำให้ชุมชนเข้มแข็งนั้นคนในชุมชนต้องเข้ามามีส่วนร่วม มีการรวมกลุ่มองค์กรชุมชน ในรูปแบบต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้ถือได้ว่าเป็น “พลังชุมชน” ที่ร่วมกันพัฒนาให้ทุกอย่างไปสู่เป้าหมายที่กำหนดได้

องค์ประกอบชุมชนเข้มแข็ง

ความเข้มแข็งของชุมชน เป็นเรื่องที่จะต้องเข้าใจถึงสภาพของปัญหาและวิกฤตที่ชุมชนใดชุมชนหนึ่งต้องเผชิญอยู่ หากชุมชนนั้น ๆ สามารถปรับแก้วิถีชุมชน และคิดวิเคราะห์ปัญหาที่แท้จริงที่ตนเองประสบอยู่ (มิใช่ให้คนภายนอกหามากำหนด) โดยใช้เทคนิคและวิธีการที่เหมาะสมกับโอกาสและสถานการณ์ของชุมชนนั้น ๆ บางชุมชนอาจจะต้องประยุกต์ใช้วัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิม โดยแต่เดิมส่วนที่ช่วยในการวิเคราะห์สถานการณ์ที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริง บางสถานการณ์อาจจำเป็นต้องใช้เครื่องมืออย่างใหม่ ทั้งหมดนี้กำหนดเพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้ร่วมกันอย่างอดทนและสันติ ให้เกิดความสัมพันธ์ที่ยั่งยืน อย่างน้อยจนกว่าปัญหาและวิกฤตจะคลี่คลายไปในระดับหนึ่ง

อนุชาติ พวงสำลี และคณะ (2540, น. 16-18) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบที่ทำให้สังคมเข้มแข็งประกอบด้วยประเด็นต่าง ๆ ที่สำคัญดังนี้

1. การมีวิสัยทัศน์ร่วมกัน ความเป็นกลุ่ม องค์กรที่มีสำนึกต่อสาธารณะนั้น คนในองค์กรจะต้องเห็นการมองอนาคตข้างหน้าร่วมกัน รู้และเข้าใจร่วมกันถึงทิศทางที่จะไปด้วยกันหรือทำกิจกรรมร่วมกัน
2. การมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง การมีส่วนร่วมขอทุกคนทุกฝ่ายเป็นเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการรับรู้ ตัดสินใจและร่วมลงมือปฏิบัติเพื่อผลักดันการเปลี่ยนแปลงที่จำเป็นร่วมกัน
3. มีความเป็นธรรมชาติที่ไม่ใช่การก่อตั้ง ความเป็นองค์กรของสังคมที่อยู่ นอกเหนือจากการควบคุมอำนาจรัฐ ประชาสังคมจึงเกิดขึ้นบนเงื่อนไขของสำนึกที่จะดำเนินกิจกรรมร่วมกัน บนพื้นฐานของการเติบโตอย่างเป็นธรรมชาติ เพราะการจัดตั้งหรือการแต่งตั้งโดยกลไกอำนาจรัฐ ย่อมทำให้องค์กรและการดำเนินกิจกรรมขาดความเป็นอิสระและขาดความยั่งยืน ต่อเนื่อง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การเกิดและเติบโตอย่างเป็นธรรมชาติย่อมเป็นเครื่องพิสูจน์ถึงระดับของความสำนึกเป็นพลเมือง (Civil Consciousness) ว่าสามารถแสดงศักยภาพร่วมกันแก้ไขปัญหาที่ซับซ้อนของชุมชนท้องถิ่นได้มากน้อยเพียงใด

4. ความรัก ความเอื้ออาทร สมานฉันท์ การรวมกลุ่มของประชาสังคมบนพื้นฐานที่หลากหลายนั้น จำเป็นต้องสร้างขึ้นบนรากฐานแห่งความรัก ความเมตตา ความเอื้ออาทรและสามัคคี เงื่อนไขแห่งความรักสมานฉันท์ จะเป็นส่วนเชื่อมโยงให้เกิดความร่วมมืออย่างมีพลัง

5. องค์ความรู้และความสามารถในการแสวงหาความรู้ การดำรงอยู่ในสังคมอย่างสร้างสรรค์และมีศักดิ์ศรีของมนุษย์ ต้องอาศัยสติปัญญาความรู้ในการแก้ไขปัญหา กำหนดทิศทางข้างหน้า ดังนั้นจึงต้องสร้างและสะสมองค์ความรู้ที่สามารถปรับใช้และเรียนรู้เพิ่มเติมอยู่ตลอดเวลา

6. มีการเรียนรู้จากการปฏิบัติหรือทำกิจกรรมร่วมกันองค์ประกอบของการเรียนรู้ร่วมกันของคนในสังคมจะช่วยสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นกับพลังชุมชน กระบวนการก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน จำเป็นต้องอาศัยเทคนิค วิธีการหลากหลายและสอดคล้องกับบริบทของแต่ละพื้นที่ แต่ละกลุ่ม ซึ่งจะต้องคิดค้นร่วมกัน

7. การติดต่อสื่อสารอย่างต่อเนื่อง เป็นเครือข่ายความร่วมมือ การสื่อสารเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ระบบการสื่อสารของประชาคมควรเป็นแนวราบไม่ใช่แนวดิ่ง นอกจากนี้ความร่วมมือกับสื่อสารมวลชนทั้งในส่วนกลางและท้องถิ่นย่อมเป็นวิธีการสื่อสารของประชาสังคมที่สำคัญ

จากการจัดงานพลังชุมชนสู่วิถีการพึ่งตนเอง โดยสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (2546, น. 87-95) ได้รวมกลุ่มย่อยเพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ ในเรื่องชุมชนเข้มแข็ง ได้ประมวลภาพรวมองค์ประกอบของชุมชนเข้มแข็งไว้ดังนี้ การจะทำให้องค์กรเข้มแข็งจะต้องประกอบด้วย ชุมชนต้องมีการรู้เท่าทันข้อมูลข่าวสาร มีความรู้ความเข้าใจในการเมืองภาคประชาชน/และการเมืองในระบบ มีการจัดองค์กรที่ชัดเจน มีการกำหนดระเบียบที่ชัดเจน มีเงินทุนดำเนินการ มีทรัพยากรคน มีการร่วมมือ ครอบคลุมเข้มแข็งอยู่ดีกินดี มีความเอื้ออาทร มีเครือข่ายเข้มแข็ง ทำให้เกิดการร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมตัดสินใจ ส่งผลให้ได้รับประโยชน์ร่วมกัน การที่ชุมชนจะเข้มแข็งได้จะต้องมีการประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง การมีผู้นำทางจิตวิญญาณและการให้ความเคารพนับถือ ชุมชนต้องพึ่งตนเอง (ทุกด้าน) ไม่ร้องขอ และเอื้ออาทรต่อกัน ทั้งหมดที่กล่าวมาทำให้องค์กรชุมชนมีพลังในการสร้างสรรค์ชุมชนให้มีความเข้มแข็ง

นอกจากนี้แล้ว เดวิด แมทิวส์ (อ้างถึงใน สุริวุฒิ เสนาคำ, ผู้แปล, 2540, น. 9-20) ยังได้กล่าวว่า ผลการวิจัยที่เมืองทูเปโล ได้ชี้ให้เห็นองค์ประกอบที่สำคัญของประชาสังคมที่เข้มแข็งและสามารถใช้เกณฑ์ในการวัดความเข้มแข็งของประชาสังคมได้จากองค์ประกอบ 6 ประการ คือ

1. โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะและช่องทางการสื่อสาร ประกอบขึ้นด้วยองค์กรเครือข่ายทางสังคมและพื้นที่สาธารณะทางกายภาพที่เปิดโอกาสให้สมาชิกได้มีโอกาสพบปะ สัมพันธ์ หรือใช้เป็นช่องทางในการสื่อสารเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของชุมชนและประเด็นสาธารณะโดยใช้เวทีสาธารณะ ใช้สำหรับพูดคุยเรื่องสาธารณะสร้างสรรค์ โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะ แยกได้หลายระดับ ระดับพื้นฐานที่สุด คือ การพบปะผู้คนเป็นครั้งคราว (Adhoc Associations) เป็นการพบปะกันในสภาพพัฒนาท้องถิ่น หรือการพบปะของเพื่อนบ้าน ซึ่งเปิดโอกาสให้คนมา สร้างสัมพันธ์กัน โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะระดับถัดมาคือ การรวมกันเป็นกลุ่มที่เน้นงานด้านใด ด้านหนึ่ง ส่วนโครงสร้างพื้นฐานระดับสูงสุดคือ “องค์กรร่ม” (Umbrella Organizations) ที่เชื่อม องค์กรสมาชิกและสมาชิกเข้าหากัน จากการพบปะสมาคมของผู้คนดังกล่าว จะก่อความเข้มแข็ง ให้กับประชาสังคม ที่ซึ่งจำเป็นต้องมีลักษณะพิเศษ คือ ไม่เป็นเพียงการพบปะสมาคมที่วางอยู่บน ความซื่อสัตย์ ความเชื่อถือกันและกันของเพื่อนบ้านและคนในครอบครัวเท่านั้น แต่ต้องขยายไปถึง คนแปลกหน้าที่เข้ามาทำงานในชุมชน ในประชาสังคมที่เข้มแข็ง ประชาชนโอกาสในการร่วมพูดถึง ปัญหาความเป็นอยู่ของชุมชน ที่ไม่เพียงในเวทีวงเล็กแต่รวมไปถึงเวทีสาธารณะขนาดใหญ่ ที่เปิด ให้ทุกคนได้รู้จักกับคนที่สนใจเรื่องเดียวกัน

2. กระบวนการสำคัญของชุมชน ประชาสังคมที่เข้มแข็ง มิได้ประกอบด้วยโครงสร้าง พื้นฐานสาธารณะประการเดียว แต่ต้องตรวจดูว่าคนในชุมชนมีพฤติกรรมการตัดสินใจในเรื่อง สาธารณะอย่าง การเรียนรู้ของชุมชนเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาชุมชนในวิถีทางที่ทำให้ ประชาชนรู้สึก “เป็นเจ้าของชุมชน” การสร้างความเป็นชุมชนจึงเป็นหนึ่งเดียวกับการกระตุ้นให้เกิด การเรียนรู้ของชุมชน ชุมชนที่มีประชาสังคมเข้มแข็งจึงมิได้เป็นอะไรอื่นนอกจากชุมชนแห่งการ เรียนรู้

3. ภาวการณ์นำและผู้นำชุมชน ผู้นำมีหน้าที่ดึงดูดการเข้ามามีส่วนร่วมของผู้คนอย่าง มากล้นและไม่ผูกขาดการเป็นเจ้าของปัญหาหรือเจ้าของชุมชน พร้อมเสมอที่ปล่อยให้มีการ เปลี่ยนแปลงเพื่อสิ่งที่ดีกว่าและเป็นผู้นำที่มีวิสัยทัศน์กว้างไกล มองปัญหาชุมชนทั้งชุมชน ไม่มีร้อน ในการแก้ปัญหาเพื่อกระตุ้นให้ปัญญาใหม่ก่อเกิด และเป็นผู้พร้อมที่มีการเรียนรู้จากความล้มเหลว อย่างไม่ยอมจำนน

4. กรอบแนวคิด หรือภาพที่อยู่ในหัวของคนในชุมชน การก่อตัวของชุดความคิด ในการกระทำของสาธารณะชน ในการพิจารณาปัญหาของสาธารณะ โดยสมาชิกต้องตระหนักใน การรับผิดชอบร่วมกันหรือตระหนักว่าเป็นปัญหาส่วนรวม ต้องเข้าไปแบกรับและแก้ปัญหาโดย สมาชิกหรือคนในท้องถิ่นอย่างไม่ย่อท้อและไม่รอรับความช่วยเหลือ

5. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสถาบัน ความสัมพันธ์ระหว่างความเป็นพลเมืองต่อสถาบันต่าง ๆ ชุมชนที่เข้มแข็ง พลเมืองในชุมชนจะไม่ค่อยรับหรือพึ่งพาจากรัฐ แต่จะสัมพันธ์ระหว่างกันในระดับเดียวกันหรือแนวราบ จึงทำให้เกิดความเข้าใจและไว้วางใจกัน

6. สำนึกความเป็นชุมชนและชนบแห่งการแบ่งปัน ความสำนึกของความเป็นชุมชนและชนบทแห่งความร่วมมือ ไว้วางใจ แบ่งปันและเอื้ออาทร โดยเฉพาะการแก้ปัญหาาร่วมกันจะเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดความสำนึกความเป็นชุมชนและส่งเสริมให้พลเมืองอยากทำงานร่วมกัน

ลักษณะของความเข้มแข็ง

จากการศึกษาของ ตะติยา กาฬสุวรรณ (2546, น. 17) ได้กล่าวถึงลักษณะความเข้มแข็งไว้ดังนี้

1. สมาชิกของชุมชนมีความเชื่อมั่นในศักยภาพของตนและชุมชน ที่จะแก้ไขปัญหาและพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของตนเอง
2. สมาชิกของชุมชนพร้อมที่จะร่วมกันจัดการกับปัญหาของตนและชุมชน
3. มีกระบวนการของชุมชนที่มีการเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องจนเป็นวิถีของชุมชน ภายใต้การสนับสนุนของผู้นำองค์กรชุมชน ในลักษณะเปิดโอกาสให้สมาชิกทั้งหมดเข้ามามีส่วนร่วม โปร่งใส และพร้อมที่จะให้ตรวจสอบ
4. สมาชิกทุกคนมีส่วนร่วมในการประเมินสถานการณ์ของชุมชน กำหนดวิสัยทัศน์ ร่วม ร่วมคิด ตัดสินใจ ดำเนินงาน และประเมินผลการแก้ปัญหาและการพัฒนาของชุมชนผ่านกระบวนการของชุมชน
5. สมาชิกชุมชนเกิดการเรียนรู้ผ่านการเข้าร่วมในกระบวนการของชุมชน
6. มีแผนของชุมชนที่ประกอบด้วยการพัฒนาทุก ๆ ด้านของชุมชน ที่มุ่งการพึ่งตนเองเอื้อประโยชน์ต่อสมาชิกชุมชนทุก ๆ คน และมุ่งหวังการพัฒนาที่ยั่งยืน
7. การพางความช่วยเหลือจากภายนอก เป็นการพึ่งเพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ในที่สุด ไม่ใช่การพึ่งพาตลอดไป
8. มีเครือข่ายการร่วมมือกับภาคีการพัฒนา อาจเป็นหมู่บ้านชุมชนอื่น ๆ ท้องถิ่น ภาครัฐ การ องค์กรเอกชน นักธุรกิจ นักวิชาการและอื่น ๆ ในลักษณะของการมีความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกัน

จากความหมายองค์ประกอบ และลักษณะชุมชนที่เข้มแข็งที่กล่าวมาสามารถสรุปได้ว่า ความเข้มแข็งของชุมชน เป็นเรื่องที่คนในชุมชนสัมผัสได้และสามารถกำหนดความเข้มแข็งของชุมชนได้โดยความร่วมมือร่วมใจ ของคนในชุมชนในรูปแบบต่าง ๆ ที่ชุมชนทำได้ไม่ว่าจะเป็นการรวมกลุ่ม การจัดตั้งองค์กรชุมชน ทั้งนี้เพื่อให้เกิดพลังสร้างสรรค์ความเข้มแข็งให้เกิดขึ้น องค์ประกอบต่าง ๆ ที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งนั้นขึ้นอยู่กับลักษณะการบริการ การเข้ามามีส่วนร่วม ความสามัคคี และความเอื้ออาทรของคนในชุมชน นอกจากนี้การที่คนในชุมชนจะเข้มแข็งได้นั้นคนในชุมชนต้องรู้จักการดึงเอาศักยภาพต่าง ๆ ที่มีในชุมชนมาใช้ไม่ว่าจะเป็นศักยภาพของผู้คน ภูมิปัญญา วัฒนธรรม ประเพณี หรือแม้แต่ทรัพยากรที่มีอยู่นำมาใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่า เพราะทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็นการดึงทุนทางสังคมที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาใช้ให้เกิดประโยชน์กับชุมชน ซึ่งเป้าหมายของการพัฒนาเพื่อให้เป็นชุมชนเข้มแข็งก็เพื่อให้ประชาชนในชุมชนมีความเป็นอยู่ มีชีวิตที่ดี มีความสุขได้เท่ากับศักยภาพของชุมชนนั้น ๆ จะทำได้

ผลการศึกษาที่เกี่ยวข้อง

กวิพันธ์ สุขแจ่ม (2547, บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง ทุนทางสังคมกับการแก้ไขปัญหา ยาเสพติด กรณีศึกษาบ้านคลองจระเข้ น้อย ตำบลเกาะไร่ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา ผลการศึกษพบว่า ทุนทางสังคมเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการแก้ปัญหา ยาเสพติดได้ผลสำเร็จ กระบวนการทุนทางสังคมก่อให้เกิดพลังที่นำไปสู่ การแก้ปัญหาของชุมชน และการประสานกับหน่วยงานภายนอกเข้ามาร่วม เพื่อก่อให้เกิดพลังทางสังคมในการขับเคลื่อนชุมชน ให้สามารถดำเนินการแก้ปัญหา ยาเสพติดได้อย่างมีประสิทธิภาพได้มากยิ่งขึ้น ปัจจัยภายในที่สำคัญปัจจัยหนึ่งได้แก่ ผู้นำธรรมชาติ ซึ่งทำหน้าที่เป็นกลไกที่สามารถดูแลชุมชนอย่างใกล้ชิดและต่อเนื่อง รวมทั้งเป็นแกนนำที่ก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ในการแก้ปัญหา ยาเสพติดให้เกิดความยั่งยืนได้ ส่วนปัจจัยภายนอกที่สำคัญคือ วิทยาการกระบวนการที่นำเอาองค์ความรู้ใหม่เข้ามาให้ความช่วยเหลือ โดยอาศัยความสัมพันธ์ที่ดีและมีการสร้างการยอมรับของคนในชุมชน ทั้งนี้เพราะหัวใจสำคัญในการขับเคลื่อนกระบวนการแก้ปัญหา ยาเสพติด อยู่ที่ความศรัทธาและความไว้วางใจ

ส่วน ณัฐกานต์ จิตร์วัฒนา (2546, บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม: กรณีศึกษา กลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ บ้านโป่งคำ ตำบลดู่พงษ์ อำเภอสันติสุข จังหวัดน่าน ผลการศึกษพบว่า สภาพแวดล้อมทั้งในและนอกชุมชน เป็นปัจจัยสำคัญที่

ส่งผลกระทบต่อกระบวนการทุนทางสังคม อันได้แก่ ระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ รวมทั้งผลกระทบที่มีต่อคนในชุมชน การศึกษาได้พบว่า ปัจจัยเกื้อหนุนให้กระบวนการทุนทางสังคมขับเคลื่อนไปได้นั้นมาจาก ปัจจัยด้านผู้นำ หรือทุนมนุษย์ ทุนทางสิ่งแวดล้อม ความเป็นเครือข่าย ความเชื่อ ค่านิยมในเรื่องเดียวกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน การช่วยเหลือกัน ความไว้วางใจกัน และกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน สิ่งเหล่านี้มีส่วนช่วยลดต้นทุนในการดำเนินกิจกรรมอีกด้วย

ส่วนปัจจัยในเชิงลบที่มีผลต่อกระบวนการทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติอันได้แก่ เรื่องของตลาด เรื่องของราคาของผลิตภัณฑ์ ที่กลุ่มยังต้องแสวงหากำไรจากการทอผ้าที่เน้นปริมาณมากกว่าคุณภาพ ซึ่งดูเหมือนว่าจะเน้นเรื่องมูลค่ามากกว่าคุณค่า แต่ขณะเดียวกันกลุ่มทอผ้าฯ ก็ต้องการที่จะอนุรักษ์วัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น และทรัพยากรธรรมชาติด้วย ซึ่งลักษณะดังกล่าวยังเป็นความไม่ชัดเจน และดูเหมือนจะเป็นความขัดแย้งภายในตัวเองของสมาชิกกลุ่ม

ผลการดำเนินกิจกรรมกลุ่มทอผ้าฯ ทำให้ทุนของชุมชนเพิ่มขึ้น และก่อให้เกิดพลังในการขับเคลื่อนกิจกรรมของกลุ่ม เช่น การที่ชุมชนมีเงินออมมากขึ้น มีรายได้จากการทอผ้าเพิ่มขึ้น และสามารถลดต้นทุนจากการใช้วัสดุจากธรรมชาติ ผลการศึกษายังพบว่า การสนับสนุนจากองค์กรภายนอก เป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยขับเคลื่อนกระบวนการทุนทางสังคมให้สามารถดำเนินงานไปได้ โดยอาศัยการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานจากหลาย ๆ ฝ่าย ในลักษณะพหุภาคี ทำให้กลุ่มสามารถดำเนินกิจกรรมได้อย่างต่อเนื่อง นอกจากนั้นยังพบว่า การทอผ้าสามารถเป็นสื่อกลางในการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชนและนอกชุมชน ช่วยให้เกิดการเรียนรู้ที่จะพัฒนาตนเอง กลุ่ม และชุมชนให้เข้มแข็งและยั่งยืน

กนกวรรณ จิราวุฒนา (2546, บทคัดย่อ) ศึกษากระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานธุรกิจชุมชนของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง ตำบลคลองกระเจง อำเภอสวรรคโลก จังหวัดสุโขทัย ผลการศึกษาพบว่า ในการดำเนินธุรกิจของแม่บ้านฯ การเกิดกลุ่มเริ่มจากมีผู้นำที่เข้มแข็งเสียสละ และความเป็นเครือข่ายของคนในชุมชน นอกจากนั้นการที่ชุมชนมีภูมิประเทศทำเลที่ตั้งใกล้แหล่งน้ำ และทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์นับว่า มีส่วนทำให้การดำเนินธุรกิจชุมชนเป็นไปด้วยดียิ่งขึ้น นอกจากนี้ผลการศึกษาพบว่า การที่กลุ่มมีผู้นำที่เข้มแข็ง มีความเสียสละ เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม การที่สมาชิกของกลุ่มมีความเป็นเครือข่ายกัน และการที่ชุมชนมีที่ตั้งอยู่ใกล้แหล่งน้ำ มีทรัพยากรดินที่อุดมสมบูรณ์ถือว่าเป็นปัจจัยภายในที่ช่วยส่งเสริมให้เกิดกระบวนการทุนทางสังคมในชุมชน นอกจากนั้นการช่วยเหลือสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องวิชาการ เทคโนโลยี เงินทุน และวัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ก็ถือว่าเป็น

เป็นปัจจัยภายนอกที่ช่วยส่งเสริมให้กระบวนการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้น สามารถดำเนินไปได้ด้วยดี และก่อให้เกิดพลังของชุมชนในการขับเคลื่อนธุรกิจชุมชนให้สามารถประสบความสำเร็จได้มากยิ่งขึ้น

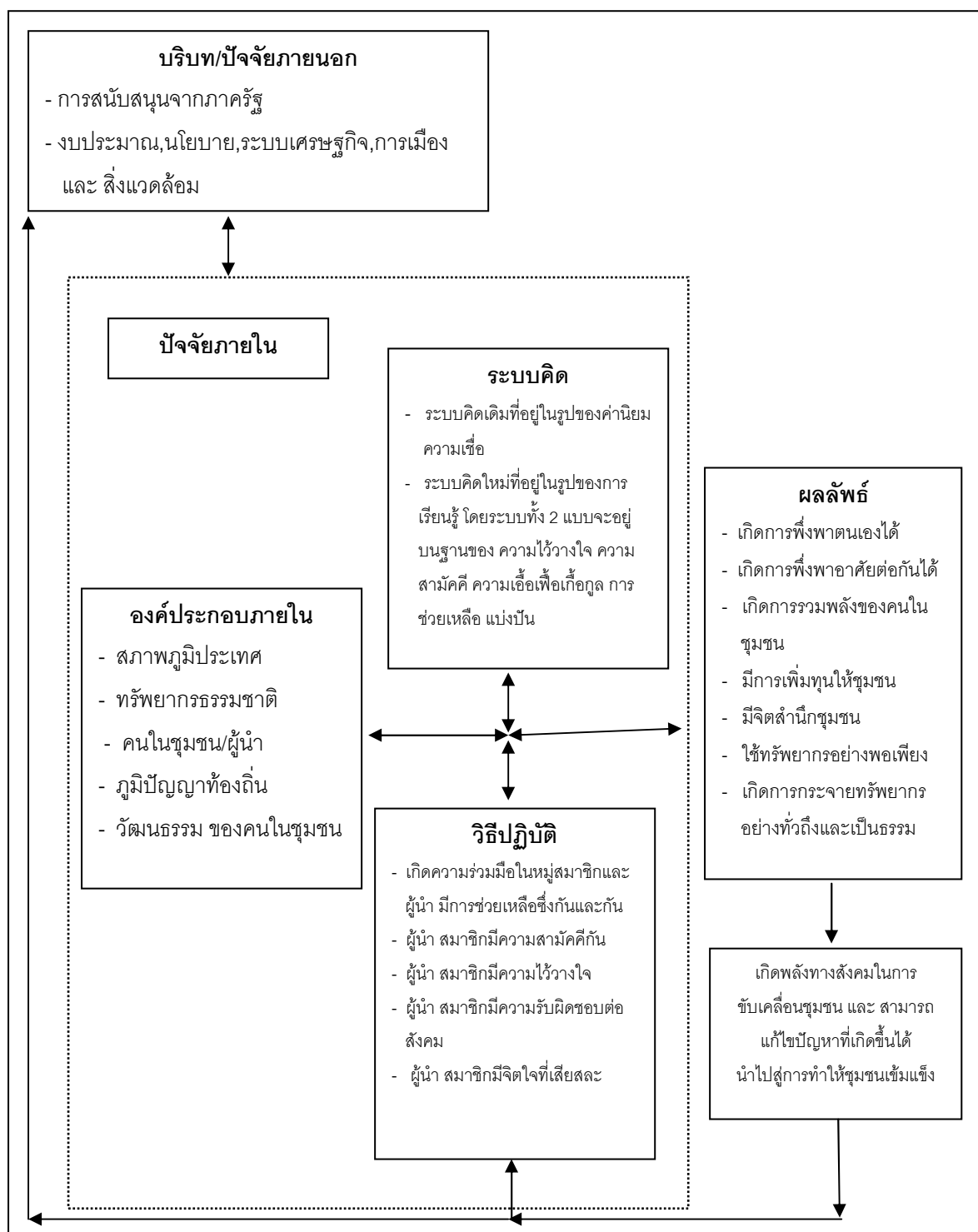
ธนพล พรหมสุวรรณ (2546, บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง ความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าชุมชนไพร่ : ศึกษาเฉพาะกรณี ชุมชนปลักไม้ลาย ตำบลทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ผลการศึกษาพบว่า วิธีการจัดการป่าชุมชนไพร่ชุมชนปลักไม้ลายเป็นลักษณะของการทำงานแบบพหุภาคีระหว่าง พระสงฆ์ หน่วยงานภายใน และหน่วยงานภายนอกชุมชน โดยพระสงฆ์ ได้แสดงบทบาทในการเป็นผู้นำในด้านต่าง ๆ ในการจัดการป่าชุมชนไพร่ อาทิ การเป็นผู้นำในด้านการพัฒนาจิตใจ ผู้นำด้านการอนุรักษ์ และบทบาทของการเป็นผู้ให้การศึกษา ส่วนหน่วยงานภายในอันได้แก่ สมาชิกในชุมชน หน่วยงานสาธารณสุข และโรงเรียน ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงาน สำหรับหน่วยงานภายนอกได้แก่ มหาวิทยาลัยศิลปากร การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ชมรมแพทย์แผนไทย และกระทรวงสาธารณสุข ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการให้การสนับสนุนทางวิชาการและงบประมาณ กระบวนการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้น เป็นการปรับเปลี่ยนทุนประเภทต่าง ๆ เช่น ทุนมนุษย์ ทุนความรู้ ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ไปเป็นทุนของชุมชน ซึ่งกระบวนการดังกล่าว เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจาก ศรัทธา ความไว้วางใจ การพึ่งพาอาศัยกัน การรักถิ่นฐาน ความรู้สึกเป็นเจ้าของ และความรู้สึกภาคภูมิใจของประชาชนและผู้ที่เกี่ยวข้อง อันนำไปสู่กระบวนการเรียนรู้ และก่อให้เกิดองค์ความรู้ และส่งผลต่อการจัดการป่าชุมชนไพร่

อำภา จันทราภาศ (2543, บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่องทุนทางสังคมที่ส่งผลต่อความเข้มแข็งของชุมชนโดยใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพที่ศึกษา ณ บ้านโป่งนก ตำบลแม่ทะ อำเภอดงพญาเย็น จังหวัดเชียงใหม่ โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อศึกษาทุนทางสังคมที่มีผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งการศึกษาได้ชี้ว่า ทุนทางวัฒนธรรมชุมชน ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน ทุนบุคคลในชุมชนทุนองค์กรในชุมชน ทุนเครือข่าย และเครือข่ายในชุมชนเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนและส่งผลให้เกิดความเข้มแข็งขึ้น โดยผู้ศึกษายังได้ชี้ให้เห็นปัจจัยที่สนับสนุนทุนทางสังคมเหล่านั้นด้วยว่าเกิดจากปัจจัยภายในชุมชนคือ ความสัมพันธ์กันที่มีมานาน และการเป็นเครือข่าย และปัจจัยภายนอกคือการเป็นเครือข่ายหรือกลุ่ม สหกรณ์ต่าง ๆ ที่ช่วยเหลือจากบุคคลภายนอกจึงทำให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้ที่จะปรับตัว และต่อรองกับหน่วยงานภายนอกชุมชนได้

การศึกษาของ กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2544) ในเรื่องศูนย์รวมน้ำใจธนาคารหมู่บ้าน อำเภอดอกคำใต้ จังหวัดพะเยา พบว่าผลประโยชน์จากการมีธนาคารหมู่บ้าน ได้แก่ เกิดการรู้คุณค่าการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เพราะสภาพเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่แทรกเข้าไปในชนบททำให้

ทุกคนในหมู่บ้านต่างต้องทำมาหากินเพื่อความอยู่รอด ความสัมพันธ์แบบเดิมที่ชาวบ้านพบปะสังสรรค์และเยี่ยมเยียนกันและกัน ฯลฯ ลดน้อยลงไปทุกที ธนาคารหมู่บ้านเป็นปัจจัยหนึ่งที่สำคัญในการรื้อฟื้นความสัมพันธ์ภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความไว้วางใจ ความสามัคคีในการทำงานร่วมกัน อีกทั้งร่วมกันแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในการดำเนินงานต่าง ๆ ตลอดจนร่วมกันวางแผนสำหรับอนาคตด้วย นอกจากนี้ยังเกิดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชน กับภายนอก แม้ธนาคารหมู่บ้านจะมีขอบเขตการดำเนินการเฉพาะภายในชุมชน แต่การที่ธนาคารหมู่บ้านมีการรวมตัวกันจัดตั้งเป็นเครือข่ายในชื่อของศูนย์รวมน้ำใจธนาคารหมู่บ้าน ทำให้การเรียนรู้และเพิ่มประสบการณ์ขยายออกไปอย่างมาก

แผนภูมิที่ 2.1
กรอบแนวคิดในการศึกษา

↔ หมายถึง การเชื่อมโยง การปฏิสัมพันธ์กันของทุกส่วน

กรอบความคิดของทุนทางสังคมใช้ในการศึกษากระบวนการทุนทางสังคม โดยได้แบ่งกรอบคิดการศึกษาทุนทางสังคมในรูปของกระบวนการ แบ่งออกเป็น 2 ส่วน มี ดังนี้

ส่วนที่ 1 ส่วนที่เป็นกระบวนการทุนทางสังคม

1. ส่วนที่เป็นระบบคิด จะเป็นส่วนที่เป็นนามธรรมสูง ระบบคิดดังกล่าวจะมีมาแต่ดั้งเดิม อันได้แก่ ความเชื่อ ค่านิยม ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ที่ปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร สถาบันหรือชุมชนได้สืบทอดมาจากบรรพชนในอดีต นอกจากนั้นระบบคิดอดีตส่วนหนึ่งอาจมาจาก สิ่งที่ได้เรียนรู้ในปัจจุบัน ซึ่งก็รวมทั้งความเชื่อ ศรัทธา ค่านิยม หรือธรรมเนียมปฏิบัติแบบใหม่ สำหรับสาระที่อยู่ในระบบคิดดังกล่าวได้แก่ ระบบคิดที่เกิดจากค่านิยมที่มีการเอื้ออาทรต่อกัน มีการต่างตอบแทนกัน มีความไว้วางใจระหว่างกัน มีความสามัคคีกัน ฯลฯ เป็นต้น

2. ส่วนที่เป็นวิธีปฏิบัติ จะเป็นส่วนที่มีความสัมพันธ์กับส่วนที่เป็นระบบคิด นั้นหมายความว่า เมื่อปัจเจก กลุ่ม องค์กร สถาบันหรือชุมชน มีระบบคิดเกี่ยวกับค่านิยมในการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ระบบคิดดังกล่าวก็จะส่งผลให้ สมาชิกมีการปฏิบัติต่อกันด้วยความเอื้ออาทร และมีความร่วมมือกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นต้น

3. ส่วนที่เป็นผลลัพธ์ จะเป็นส่วนที่เกิดจากผลของการที่สมาชิก มีระบบคิดและวิธีการปฏิบัติอย่างไร ซึ่งผลลัพธ์ดังกล่าว อาจอยู่ในรูปของทรัพยากรที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมหรือเป็นทุนในรูปแบบต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม อาทิ ทุนที่เป็นตัวเงิน (ทุนในรูปแบบกองทุน ชุมชน) ทุนมนุษย์ (แรงงานที่มีการลงแขกเอื้ออาทรช่วยเหลือกัน) ทุนทรัพยากรธรรมชาติ (มีป่าไม้ที่เป็นป่าของชุมชน) ทุนภูมิปัญญา (ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาของชุมชน) โดยมีทรัพยากรหรือทุนต่าง ๆ เหล่านี้เป็นของชุมชนหรือของสาธารณะที่สมาชิกในชุมชนสามารถเข้าถึงและมาใช้ประโยชน์ได้

ส่วนที่ 2 ส่วนที่เป็นปัจจัยแวดล้อมของกระบวนการ

ส่วนที่เป็นปัจจัยแวดล้อมของกระบวนการได้แก่ ปัจจัยภายนอกต่าง ๆ ที่เป็นทั้งรูปธรรม (เงินทุนจากภายนอก เครื่องมือที่ได้รับความช่วยเหลือจากภายนอก บุคลากรหรือนักวิชาการภายนอก)รวมทั้งผลที่เกิดจากระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การปกครอง วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยีจากภายนอก ที่มีผลกระทบต่อบรรยากาศความคิด และวิธีปฏิบัติภายในกลุ่มองค์กร สถาบัน และชุมชน

จากความเป็นมา ความหมาย รูปแบบ และกระบวนการทุนทางสังคมที่กล่าวมาทำให้ทราบว่า ทุนทางสังคม คือ พลังต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชุมชน เป็นทุนเดิมของชุมชนที่สามารถนำมาช่วยแก้ปัญหาวิกฤตการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน ได้รับการบรรเทาเบาบางลงได้ ซึ่งเป็นการหันมามองคุณค่าที่มีอยู่ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรมนุษย์ ที่มีจิตวิญญาณของความรักและความ

เป็นชุมชนแฝงอยู่ เป็นองค์ประกอบที่มีอยู่ในตัวบุคคล เป็นจิตสำนึก เป็นความสามารถที่แสดงออกมา องค์ประกอบทางภูมิปัญญาที่มีการสั่งสมมานาน และถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นด้วยการเรียนรู้ของชุมชน องค์ประกอบทางทรัพยากรธรรมชาติ ที่ช่วยหนุนให้องค์ประกอบด้านต่าง ๆ มีศักยภาพในการใช้งาน ซึ่งทั้งหมดทั้งมวลของทุนทางสังคมก็คือ “กระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคมจากฐานราก”

ในการศึกษากระบวนการทุนทางสังคมในการพัฒนาของชุมชนในครั้งนี้ ผู้ศึกษามุ่งที่จะศึกษากระบวนการทุนทางสังคมที่มีการใช้ทุนทางสังคมในการพัฒนาของชุมชน ตั้งแต่เริ่มต้นความคิดของการมองเห็นปัญหาร่วมกัน ร่วมคิดและร่วมกันดำเนินการแก้ไขปัญหาร่วมกัน จนถึงผลสำเร็จที่ได้ดำเนินการกิจกรรมต่าง ๆ การวิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมในการศึกษาค้างนี้ จะอาศัยกรอบคิด และกระบวนการทุนทางสังคมที่ได้กล่าวมาแล้วเป็นกรอบของการศึกษากระบวนการ ซึ่งการวิเคราะห์กระบวนการก็เริ่มการวิเคราะห์ตั้งแต่ระดับปัจเจกชน เพื่อศึกษาให้เห็นถึงระบบคิดและวิถีปฏิบัติของคนในชุมชน นอกจากนี้แล้ว ก็จะมุ่งที่ระดับของกลุ่มเป้าหมายนั้นมีลักษณะใด วิเคราะห์ความเชื่อมโยงของความเกี่ยวพันระหว่างวิธีคิดกับวิถีปฏิบัติของปัจเจกชนและกลุ่มเป้าหมาย